

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Педагогика

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Education

Volume 107

СПОНТАННИТЕ МАСОВИ ФОРМИРОВАНИЯ КАТО СОЦИО-КУЛТУРЕН МЕХАНИЗЪМ НА МЛАДЕЖКА ИНТЕГРАЦИЯ

ЯНА РАШЕВА-МЕРДЖАНОВА*

Резюме: *Изследването се интересува от трансформациите на неформалните и масови движения (събития) като социално-психологически и социо-културен механизъм на интеграция през XXI век. Проследяват се и се интерпретират теоретичните идеи за масите и тълпите, за социалното функциониране на индивида в тях и чрез тях. Систематизират се историческите механизми на регулиране на масовите движения и се проектират съвременните им аналози. Търсят се разликите между маси и тълпи и в техните нови проявления през последните десетилетия на отваряне на границите, на глобализация и на технологизация. На емпирично равнище се търсят образователните и социалнопедагогически проекции на явленията чрез проучване на участието на младите хора в масови прояви. Целта е да се прогнозира тенденции, да се предвидят рискове и да се обсъдят адекватни отношения и модели на поведения на участници, специалисти и заинтересовани.*

Ключови думи: *маси – тълпи – социално-психологически трансформации – младежи – социо-културна интеграция – образование.*

* E-mail: merdjanova@abv.bg; J.Rasheva-Merdjanova@fp.uni-sofia.bg

THE SPONTANEOUS MASS FORMATION AS A SOCIAL AND CULTURAL MECHANISM OF YOUTH INTEGRATION

Yana Racheva-Merdjanova

Abstract: *The research is interested in the transformations of informal and mass movements (events) as a socio-psychological and socio-cultural mechanism of integration in XXI century. Theoretical ideas of masses and crowds, of the individual's social functions in and through masses and crowds are traced and interpreted. The historical mechanisms for regulating mass movements are classified and their contemporary analogies are designed. The differences between masses and crowds are also sought after in their newly emerged activities during the last decades of opening borders, globalization and technologization. At the empirical level, the educational and socio-pedagogical projections of phenomena are sought after by studying young people's participation in mass events. The aim is to forecast trends, to predict any risks and to discuss appropriate attitudes and behavioral models of participants, experts and any other interested parties.*

Key words: *masses – crowds – socio-psychological transformations – youths – socio-cultural integration – education.*

Увод – методика на изследването

*Всеки може да постигне всичко,
ако не го е грижа кой ще обере лаврите.*
Айзенхауер

От началото на ХХІ в. до сега, за около десетилетие, процесите на глобализация в икономически, обществено-политически, културен план очертаха своите последици и ефекти. За някои от тях се пише много, други се изследват, с някои се спекулира, но така или иначе всички те са предмет на интерес и проучване. *Странно, но от педагогическа гледна точка регистриран и ясно заявен интерес няма, освен в контекста на съвременните технологии – които обаче са свързани и произтичат от други същностни атрибути на глобализацията като социален феномен.* Като такъв същностен атрибут се възраждат масовите спонтанни форми на социален живот, които отвориха широко своите граници за всички възрасти и за всички социални категории граждани. Повече от всякога табутата са относителни, включително и по отношение на социалните изяви и достъп до неформални събития. Участието на младите хора и децата в такива неорганизиран спонтанни обществени ситуации е факт и особеностите на тези ситуации, формиращият им потенциал, но и техните рискове, следва да бъдат предмет на педагогически проучвания не за да бъдат ограничавани или контролирани (това противоречи на тяхната

същност), а за да се имат предвид при културното формиране и диалог между специалистите и младите хора, между нас и децата ни. И се оказва, че независимо от различията, *в определени много важни аспекти XVIII (според който се оформят класическите теории за тълпите) и XXI в. си приличат* – по остриите сблъсъци на духовна и религиозна основа, по културните недоразумения пътят с интеграцията, по високата степен на маргинализация на хората, по възраждането на екзистенциалните проблеми за смисъла и за несигурността, за контакта с другия.

Синтетичността и степените на изследване се залагат още при структуриране на обект-предметната му област.

Обект на реализираното изследване са еволюцията и съвременните характеристики на спонтанните масови движения като механизъм на социо-културна интеграция, *от една страна, а от друга* – проявленията им в и чрез съвременното образование в условията на глобалните общества и на масовото образование.

Предмет на изследване са условията-детерминанти и характеристиките на младежкото участие в спонтанните масови формирования, както и социалнопедагогическите условия за неговата подкрепа по посока на позитивно социо-културно изграждане и интеграция на младите хора.

Основният интерес към проблематиката може да бъде изразен чрез следния *изследователски въпрос*: *дали е възможно при определени педагогически организирани условия масовите неформални движения и събития (които заемат все по-голямо място в живота и активността на младите хора) да повишат относителната си стойност и позитивен ефект като социо-културен механизъм на интеграция?* Този основен въпрос се състои от два, също комплексни, подвъпроса:

Първо, имат ли тези прояви такъв социалноинтегриращ позитивен енергиен ресурс и потенциал в съвременната епоха?

Второ, ако „да“ – с какви характеристики и сензитивни зони е той, за разлика от спецификите на масите и тълпите в предишните епохи, и как те могат да бъдат използвани (стимулирани), без да предизвикат съпротива, а напротив – да установяват активно взаимно съдействие и сътрудничество с младите хора по посока на тяхната позитивна социо-културна интеграция?

Отговорът на *първия подвъпрос е търсен главно на теоретично ниво* чрез еволюционния и съпоставителен анализ на трансформациите на този тип социални формирования през вековете, ползвайки класическите теории за тълпите и масите, по-нови идеи и авторските продължения. *За втория въпрос* се търсят по-конкретни съвременни педагогически и социалнопедагогически измерения на равнището на осъществено емпирично проучване (при липса на прототипи) на младежкото участие в спонтанни масови мероприятия.

Общата цел на изследването е:

- да се проучи и обоснове формиращият и социо-културен интеграционен потенциал на масовите спонтанни формирования в съвременната епоха
- и да се концептуализират и технологизират педагогическите условия за използването и насочването му с оглед подпомагането на социо-културното и личностно развитие/интегриране на младите хора.

Целта на емпирично равнище е да се проучат мненията и позициите на младите хора от различни възрасти в периода 15–24 години за интеграционния потенциал и особеностите на масовите прояви с тяхно участие, за детерминантите и мотивите за това участие (респективно за удовлетворяваните потребности), и на тази база да се открият възможни социалнопедагогически посоки, средства, механизми за повишаване на този социо-културен и интегриращ капацитет.

Основните методи са еволюционен анализ, систематизиране, съпоставителен анализ и проектиране, *на теоретично равнище*, а *на емпирично равнище* се използва анкетният метод със съответни качествени и количествени методи на анализ на данните. Като качествен метод е използван и *контент-анализ на разбиране (кратко ученическо съчинение)* на сентенцията на Айзенхауер: „Всеки може да постигне всичко, стига да не го е грижа кой ще обере лаврите.“

Изследователската хипотеза е многостепенна. Общият ѝ вариант предполага, че *при определени социалнопедагогически условия, осигурявани от водещата роля на педагогическите специалисти*, спонтанното включване, основано на възрастово характерните силни емоционални потребности и специфики, на младите хора в масови прояви и събития от различен мащаб и форма може да бъде превърнато в успешно работещ *активен механизъм и педагогически фактор* за социо-културна интеграция. Работните хипотези се обосновават в емпиричната част на изследването. Но **като цяло самият замисъл и насоченост на изследването имат хипотетичен характер и представляват едно предварително и несигурно (рисково в смисъла на Попъровата класификация) изследователско предположение, но затова пък продуктивно, предстоящо да бъде многократно и многостепенно проверявано и на теоретично, и на емпирично равнище.**

Т.е. изследването има един тесен и рисков, граничен, тънък пласт на своето случване – от една страна, се опитва да търси кои са тези определени педагогически условия, приемани и споделяни от младите хора (за които те проявяват определена достатъчна степен на готовност); от друга страна, се опитва да запази спонтанния характер на тези прояви (педагогическата намеса не бива да ги унищожи). И накрая, тъкмо този **баланс „Намеса (педагогическо „асистиране“) / Ненамеса (съхраняване на същността на събитията)“** ще тър-

си да доведе до **увеличаване на полезния капацитет на масовите прояви за социо-културна интеграция** на младите хора.

Първо **Класически теории за големите социални** **формирования – маси и тълпи**

Тази част включва *три основни момента – в исторически контекст* двете основни класически теории на Елиас Канети и Густав Льобон и произтичащи въпроси **в съвременен контекст**, чиито отговори ще бъдат търсени по-нататък.

Густав Льобон – „Душата на тълпата“

Льобон пише „Психология на тълпите“ през 1895 г., на границата между два века. Самият той определя ХХ в. като век на „иррационалната масова психология“ (Льобон, Г. 1995: 6). Според И. Паси Льобон търси отличителното на социалната психология от индивидуалната на А. Адлер (пак там, с. 8) – че в множеството индивидът престава да бъде индивид и че в тълпата има вече друга психика, защото в нея действат други психологически закони и тя има други психически характеристики: „Тълпата не води, а се води, не увлича, а се увлича, не манипулира, а бива манипулирана ... лидерът, героят, кумирът ... може да я тласка и дърпа насам натам“ (пак там, с. 9). През 1920 г. излиза друга книга на Льобон „Тълпата: анализ на груповото съзнание“, но не намирам за коректно именуването на съзнанието на тълпата като групово. Ако това е групово съзнание и тълпата е група, то това са едни много особен вид група и групово съзнание, дотолкова, че престават да бъдат такива и минават в друго качество. Мисля, че това съчинение на автора е вече повлияно от шурма на модерната психология на групите. Ето защо настоящите анализи се опират на по-автентичното и предметно по-добре фокусирано изследване на Г. Льобон чрез „Психология на тълпите“.

Авторът въвежда *тълпата чрез душата на народа*: „...сборът от общи черти на характера, наложени от средата и наследствеността на всички индивиди от даден народ, съставляват душата на този народ.“ Чертите на характера, наложени от средата, са всъщност **потомствените черти** в една народна психология. Но **при определени условия** този народен характер може да придобие съвсем различни и нови черти, които образуват „колективната душа на тълпата – могъща, но нетрайна“ (Льобон, Г. 1995: 13).

Още тук трябва да се забележи и обясни **най-отличителната базова аксиома** на целия анализ на Льобон, която се отразява върху всички следващи

равнища на анализ и систематизации – **тълпата органично произлиза от народа, но не в смисъл на числен отбор, а като еволюционен фенотип**; така както детето произлиза не толкова от родителите си, колкото от рода си и може да прилича на пра-пра-пра-дядо си; така както съвременният човек произлиза от дивака и в определени извънмерни ситуации може също като него да „издивее“ – да разкъсва и вилнее и да прояви „най-низки“ инстинкти или пък невероятно „високи“ добродетели. Тълпата е своеобразна еманация на народа. От тази аксиома извеждам **по необходимост няколко следствия**:

- **Първо, всеки народ „разполага“ със своя специфична тълпа със специфична душевност.** Това означава, че френската тълпа е различна от руската или от българската, или от латиноамериканската. Това следствие от аксиомата е с **определена историческа валидност (следващите две са безсрочни)** – в съвременните условия на **глобализация и на интеркултурно възпроизводство на вече две поколения** само относително можем да говорим за строго национални характеристики на тълпата и за „душа на тълпата“, която да е производна единствено на една народна душа. Можем вече да говорим за „европейска“ душа или за „азиатска“, или за „африканска“, но също така и за „глобална“ душа на съвременната тълпа и вероятно такива **универсални нейни характеристики, и съответно техни детерминанти**, ще се изявят по-нататък в хода на изследването.
- **Второ, тълпата не произлиза от низините на народа, а от неговите недра. Тълпата не е простолюдие.** Което означава, че в нея не участва само простолюдието, в нея могат да се включат хора от всички социални групи и класи, но бидейки в определената ситуация, всички те се преобразуват и придобиват качества и характеристики общи и произлизащи от недрата, от дълбинната народна психология. **Те грубо отъждествяване на тълпата с простолюдие е дълбоко погрешно, но така масово разпространено и така клиширано**, че се размахва като груб и масов предрасъдък от всички – и от учени, и от романисти, и от граждани. Като допълнително онагледяване и пояснение ще дам примери за това как най-добрите ни български държавници са разбирали, преди Лъобон да напише книгата си, че да опознаеш народната душа или душата на тълпата, е решаващо, за да можеш да управляваш мъдро народа си. Затова и Калоян, и Иван Асен II не само не са се страхували, но са се смесвали с тълпите или народа, за да се поразходят, за да чуят какво си говорят хората, за да ги усетят. Романите на Фани Попова-Мутафова, на Александър Дюма са богати с такива свидетелства. **Не е обидно да си част от тълпата или от масите.** И днес това нарицателно, употребявано почти винаги с такъв принизен и обиден смисъл, е продукт на цяло-

то погрешно, но трайно установило се неразбиране на същността на тълпата, на логиката и маниера, по които Льобон я е интерпретирал.

- **Трето, познавайки душата на народа, може да се предположи и да се предвиди, а значи и да се владее, неговата тълпа. Мъдрото водачество** може да използва целия капацитет на тълпата за своите цели и да разчита на нейната вяръност и обожаваша любов. **Користното манипулиране** може да изцеди в определени моменти тълпата, но рано или късно тя ще го унищожи; водачът винаги трепери и не може да разчита на нея. Затова понякога народът/тълпата е оприличаван на дете – наивно и добродушно, но и безкомпромисно и жестоко, когато се разочарова.

Така тълпата и масовите прояви могат да бъдат определени като **основни форми на социален живот – общностен (племенен), народностен, национален, родов**. Сега може да се пристъпи към представянето на основните щрихи в разкриването на душевния портрет на тълпата по Льобон с надеждата, че горните пояснения гарантират относително адекватното му разбиране и съотнасяне със съвременните му трансформации.

Душата на тълпата

Льобон въвежда закон за „*душевното единство*“ (пак там, с. 16) – ако то е налице в една ситуация, и дузина хора образуват тълпа, а иначе и стоици могат да не представляват. Т.е. тълпата носи специфична **психическа обща енергия, представлява степен и вид специфична социална организация**. На преден план в определянето на тълпата излиза нейната **качествена, а не количествена стойност**. Характерните ѝ черти:

1. Индивидът има усещане за необузdana **моц**, която му позволява да **реализира инстинкти**, които иначе няма да си позволи и ще обуздае. Участието в тълпата ни позволява да извършим странни, необичайни или направо „забранени“ от обществената санкция неща, но забранени не задължително от съвременния закон, а от родовата, написаната, обичайната традиция. Най-невинната формула на това състояние в наши дни е фразеологизмът „разпускам“.
2. „**Душевна зараза**“ (пак там, с. 26) – това усещане за моц, тази еуфория се разпространява бързо и привлича нови участници, и заразява с по-голяма сила вече участващите.
3. **Внушаемост** – тъй като състоянието на тълпата има подсъзнателна инстинктивна природа и емоционална изява като себеусещане, то се поддава изключително лесно на внушения и влияния. Ето защо **симбиозата тълпа–водач** е неизбежна и съществена за тълпата като социално образувание.

Чувства и морал на тълпата

1. *Импулсивност*, подвижност, раздразнителност.
2. Податливост на *внушение и доверчивост*.
3. Преувеличеност и простота на чувствата – на тълпата е присъща *екзалтацията*, както и светкавичното обръщане в другата крайност – отрицанието. Черно-бяло е спектърът на нейните чувства. Тя боготвори и идеализира своите водачи. Както и може да бъде буквално насъскана.
4. Затова тълпата може да прояви *и крайна жестокост*, но и да изнепада с нечувана *саможертва*.
5. От друга страна, тълпата проявява своеобразна *смесица от търпимост* (стига да си приобщен към общото емоционално състояние), *авторитарност* (има нужда да се подчинява, но и да ѝ засвидетелстват уважение, обича ласкателствата) и *консерватизъм* (всички промени трябва да ѝ се поднесат от доверен и приет образ, иначе може с векове да търпи), Балансирайки с тези нейни емоционални характеристики, водачите могат успешно да я манипулират.

Идеи и въображение на тълпата – тълпата има асоциативно мислене

Без да е определено като такова от Льобон, а е и нямало как, характеристиките на въображението и идеите на тълпата съответстват на асоциативността. Интерпретациите са от съвременна гледна точка:

1. Идеите са *прости по форма и съдържание*, за да могат да се обменят бързо и еднозначно и да се гарантира тяхното всеобщо адекватно възприемане. Като се има предвид, че основни механизми за разпространение на информацията са слуховете, нека се подчертае, че идеите са прости и ясни *не защото тълпата е „тъпа“*, а *защото информационната среда е изключително непостоянна и динамична и информационната мрежа – разноезична*. Необходимо е информационният код да е пределно еднозначен и опростен, за да е валиден.
2. Затова в тези условия по-важна е *не правилността на информацията, а нейната резултатност*, т.е. дали успяваме да се разберем, все пак, за да постигнем целта си. Валидна е максимата „Всичко е добре, щом завършва добре“.
3. Съжденията са *асоциативни* и затова много масови движения придобиват в процеса на реализацията си религиозна форма, стартирайки с друга мисия, и обратно – под религиозна форма се реализират много други политически, граждански и военни мисии.

Фактори за оформяне на душата на тълпите

Тъй като за Льобон тълпата е еманация на народа, то нейната душа се състои от **два дяла** – дълбинен, свързан с постоянните условия и среда на форми-

ране на народната психика, и повърхностен ситуационен, който се определя от специфичната ситуация–повод, образувала (родила) тълпата. Можем да кажем, че в този смисъл **тълпата има едно голямо семейство – народната душа, и едни непосредствени родители – конкретната ситуация като конкретни личности, които я съставляват.** Така и факторите за тази душа или за характера на тълпата се разделят на две групи – далечни, свързани с народа и неговия фенотип, и конкретни, свързани с индивидуални и ситуационни условия.

Пет далечни фактора:

- народността;
- традициите;
- особеностите на епохата – малко по-долу съотнасяме края на XIX с втората половина на XX с нашето време на XXI в.;
- политическите и обществени институции, които по природа са консервативни и инертни, защото са функция на „народностния исторически характер, а не на актуалния период и промяната“ (пак там, с. 65), и по силата на тази си същност те са обречени да произвеждат бунтуващи се тълпи („да си губи времето човек за правене на институции е детинщина, излишно упражнение по реторика. Необходимостта и времето ще се заемат с това, когато тези два фактора действат свободно“ (пак там);
- образованието, което произвежда неизползваеми знания и по този начин – неудовлетворени ученици и по този начин – потенциални бунтовници и участници в тълпите (пак там, с. 73).

Четири непосредствени фактора:

- ясни и ефективни образи, думи, разкази;
- дозирани заблуди;
- опитността/неопитността на тълпата и съответно на водачите;
- обаятелни и опитни водачи (Льобон характеризира Наполеон, Хитлер и големите религиозни пророци).

Класификация на тълпите

Хетерогенни

1. Анонимни улични тълпи.
2. Неанонимни – съд, парламент. Те са в категория „тълпи“ като производни и съответни на „историческия народностен характер“, който пък се е формирал в продължение на векове еволюция на типа политически режим и държавно управление. Така монархическите общества съответстват на такъв тип народностен характер и там дори и да се установи република, монархическият характер не може да бъде заличен – нито в институциите, нито в народа. А той е казал:

„Вълкът козината си мени, но нравът не.“ Затова и повечето държавни реформи днес остават „козметични“.

Хомогенни

1. секти от всякакъв вид;
2. касти (не само в източните общества, но и на военните, жреческа, всякакви клубове, които днес предлагат членство и усещане за избраност);
3. класи.

Криминални тълпи – всяка от горните видове тълпи може да се превърне в криминална, когато извърши престъпление. Обикновено това става под влияние на мощно внушение и тълпата бива използвана за постигане на определени цели (пак там, с. 117).

Елиас Канети – масите в обществения живот

В масите се наблюдава рязка смяна на страха от съприкосновение с чувство за сигурност от плътността и допира. От това следва, че масите са мнозинство от хора, обединени от силна емоция и чувство, по-силни от страха от съприкосновение.

Потребността от плътност се проявява при действия, за които знаем, че биха породили реакция от по-висше от „на другия индивид“ равнище (институция, държава, морал, закон ... „чудовище“). Страхът от тази санкция е по-силен от страха от съприкосновение (формиран през вековете човешка еволюция) и ражда потребността от плътност и чувството за сигурност и защитеност при нея. Така масите **непосредствено удовлетворяват социалните и психологически потребности на човек от сигурност (по Маслоу)** – много важен **теоретически аргумент**, който се използва в шеста част за доказването на тезата за участието в масите и тълпите като механизъм за социо-културна интеграция на младите хора.

Функционални характеристики на масите – това са всъщност основните жизнени процеси в масите като вид социален организъм:

1. Тенденция към *нарастване* (Канети, Е. 1994: 8) – за да са пълноценни, масите разчитат на голям обем и спонтанно увеличаване чрез привличане на нови участници. Независимо че наблюдаваме и „затворени“ маси, достъпът до които се регламентира чрез определени изисквания, понякога изключително строги, те също разчитат на увеличаване и на нарастване.
2. *Разтоварване* – в масите всички са *равни* и макар само за определен период от време се отказват от всички социални атрибути и формални различия; от всички дистанции. Това равенство е „илюзор-

но“ (пак там, с. 11), но независимо от това е едно от най-важните условия, един от най-важните ефекти за индивида от участието му в масови събития. За този кратък момент човек се чувства равен на висшестоящите, могъщ, велик, равен на Бога. Този ефект се използва умело и от водачите и политиците за успокояване на напреженията сред масите.

3. *Разрушение и рязка промяна* – масите са потенциално склонни както към разрушаване на външната среда, така и към резки промени в самите себе си – към саморазрушение, т.е. разпад. С реализирането на целта/или в ситуации на паника (друг вид още по-голяма заплаха) те много бързо се разпадат, т.е. разтоварването приключва, дистанциите се възстановяват, страхът от съприкосновението също.
4. *Отприщване* – преходът на затворени в отворени маси се нарича отприщване. Този термин се употребява твърде често и в историческата, и в художествената литература. Когато границите се отворят, изискванията падат и всеки е добре дошъл за изпълнението на мисията.
5. *Усещане за преследване* – този страх от по-висша от другия инстанция гарантира плътността и потребността от съприкосновение, удържа масите в цялост. Затова и в ситуации на война, или за използване на свои цели, твърде много водачи и управници са прибягвали и прибягват до умишлено създаване на страхове – от външни врагове, от нападатели, от извънземни..., за да гарантират ангажираност, вяност и послушание на поданиците си. Дори и лошото време, кризисните прогнози, заплахата от нападения и атентати вършат добре тази работа, манипулират и поддържат усещането за преследване и заплаха от всичко.
6. *Паника, разпад* – когато масата бъде обхваната от нов вид страх, той надделява над обединяващия и предизвиква разпад. Мигновено страхът от съприкосновение се възстановява, всички започват да се бутат и взаимно унищожават, единството се превръща в самоизяждане. Организираната маса се превръща в тълпа, в която личният инстинкт за самосъхранение, атакуван от новият вид страх, става неконтролируем.
7. *Оформени маси* – създава се от дизайна на средата – амфитеатрите и цирковите арени са първите прототипи на такава форма, **поставяйки участниците лице-в-лице, осигурявайки не само телесна, но и визуална плътност**, което допълнително съгъства и усилва емоцията, еуфорията, енергията. „Двойните пръстени“ на кръглите сцени, на многоетажните огромни концертни зали, на стадионите, на дискотеките, на мегданите, дългите хора – това са все варианти на спонтанно или преднамерено оформяне на масите.

8. *Посока* – масите имат краткосрочна или дългосрочна цел. Целта придава посока на движението им. Масите с дългосрочна цел трябва да бъдат удържани значително по-дълго в единство и в състояние на разтоварване (равенство), което предвид на тяхната численост, никак не е лесно. Такива маси се наричат „инертни“ – кръстоносните походи, религиозните поклонения, Изходът в Библията. Религиозните маси по принцип са инертни – ето защо постигането на целта е така отдалечена (Второ пришествие, щастлив живот в Рая), че да няма никаква опасност скоро да бъде постигната – достатъчно примамлива, поддържана непрекъснато жива и вдъхновяваща, тя гарантира удържането на масите.

Вижда се как всяка една от тези функционални характеристики *едновременно позволява и се нуждае* от стимулиране, от (само)внушение, т.е. от (само)манипулиране. Участието в масови (племенни) събития исторически се е превърнало в сигурен механизъм за групово и индивидуално успокояване, катарзис. Неслучайно тези масови форми постепенно раждат изкуството – театърът, танцът, концертът, съревнованието (дори само като бой в началото). Всички тези прояви са били първо, масови и второ, публични – на площада, в средата на селището, на открито и участниците са всички.

Свойства на масите

Канети откроява три свойства на масите, производни на съчетаването на техните функционални характеристики (пак там, 50–60).

1. *Ритъм* – получава се, когато *и плътността, и равенството* са налице и се умножават в масата. Наблюдава се разпад (самостоятелност) и равенство дори между отделните части на самия индивид. Авторът дава за пример танц на маорите, при който език, китка на ръце, стъпало, очи, всичко има самостоятелен, отчетлив начин на активно движение в общ ритъм и вибрации. Ефектът е потресаващ, сякаш окото, ухото, лицето, ръцете, торсът, косите, стъпалата, всяка частица от тялото е жива, отделна и същевременно подчинена на общия ритъм, допринасяща и усилваща го. Гледаш стотина души и сякаш виждаш хиляди. Затова масите използват различни средства, които ги допълват и увеличават усещането за ритъм.
2. *Стаяване* – периодът на подготовка и „затихване пред бурята“, предхожда *отприщването*. Стаяването излъчва посланието на заплахата и/или мощта от масата. Усилва се от *уплътняването и оформянето*. Стаяването осигурява усещането на всеки индивид за *заедност в цялото* и доверие в него и в останалите, **че ще предприемат единно действие (това е изключителната роля на стаяването в самоорганизирането на масите – едно мълчаливо последно изразяване на общия договор)**. Примери за стаяване – затишие пред бурните

аплодисменти в залата, онемяването пред екзекуцията или смъртоносната схватка и бурните ревоуе.

3. *Инертност* – стабилизиране на *посоката* и отдалечаване на целта. Необходимо е осигуряването на непрекъснато *нарастване* на масата чрез приток на нови участници, докато някои отпадат – сами се изключват и отказват, не издържат и отпадат или загиват.

Класификация на масите (пак там, 60–93):

1. *Настървени маси* – това са маси за реализиране на *бързодостижима цел*, разполагат с *висока разрушителна енергия за радикална промяна*, но тази енергия и бързо спада веднага след постигането на целта и това е краят и на масите. Настървени маси са необходими за всички револуции, за всички социални катаклизми и промени, които няма да се случат по пътя на реформацията. Примери за настървени маси – всички публични екзекуции (племенното прокуждане с камъни, племенни колективни убийства от всички; гладиаторските битки; публични изгаряния при църковни гонения; публични екзекуции от палач през времето на монархическите режими, всички видове Народни открити съдилища, армиите по време на война, всички типове Вартоломееви нощи, Ку-Клукс-Клан и публични линчувания). Всички видове човешки хайки за плячка, за други хора или за някакви промени спадат към тази категория маси.
2. *Маси в бягство* – когато масите или не постигнат целта и нещо ги уплаши, или напротив – постигнат целта си, но, обзети от угризения, отново се разпръснат и се оттеглят светкавично бързо и неорганизирано, се превръщат в бягащи маси.
3. *Маси в samozапращение* – можем да ги определим още като *маси-аскети или стоици*. Това са големи групи от хора, които не предприемат активни разрушителни атакуващи действия, а обратно – *въздържат се, но също много активно от други определени действия*, с което смятат да предизвикат промени и да постигнат целите си *по пътя на принудата*. Всички видове стачки (въздържане от труд, от ядене, от социални ангажименти) спадат към тази *привидно пасивна категория маси* – отшелници, еретици, монаси, гладни стачки. В тази логика *безкрайните маси безработни съвременни хора*, които предпочитат да получават социални, но не и да работят, също представляват един вид маси в samozапращение и отвътре разрушават обществата.
4. *Маси в обрат* – *не бива да се бъркат* с масите в бягство, които не постигат целта си или са уплашени от резултата. Масите в обрат **променят** целта си и/или резултата. Това става, когато се появят нови самоорганизиращи сили в тях или се изплъзнат от влиянието на во-

дачите. По принцип се знае, че масите са способни на изненадващи подвизи, неочаквани образци на героизъм и саможертва, както и на чудовищни зверства.

5. *Маси по време на празник* – те нямат друга цел вън от себе си, освен самото си събиране. Тяхната цел е в самия празник, в самото им съществуване. Мога да ги определя като „маси-нарцисисти“. Човек удовлетворява потребността си от сигурност и социално себеидентифициране като абсолютна слятост с общността. Това е **един вид прегръдка между индивида и общността**. Този мирен социален вид маси имат **незаменима роля като механизъм за социална интеграция и приобщаване**. Ето защо историческите прототипи на големите сватби, откритите празненства, изпращания, а днес и дискотеки, училищни празници, градски и национални празненства, се пренасят и трансформират през вековете, без да променят своята социална и личностна значимост.
6. *Двойни маси* – този вид маси е обособен от автора (пак там, с. 77), но всъщност е само фигуративен и не се вписва в логиката на класификацията дотук. Имат се предвид **естествени физиологични поляризации, но по обществени и исторически наложени се презумпции – мъже/жени; живи/мъртви; млади/стари; граждани/престъпници**. Ако трябва да бъдем коректни, този тип категоризация противоречи на самото определение и характеризиране на масите от Канети – **чрез разтоварването и равенството**. Затова не съм склонна да приема този тип маси като резонни и валидни при тяхното категоризиране.
7. *Кристали на масите* – с този термин Канети обозначава ядрата, малките групички от хора, които раждат целта и мисията, стоят в основата на самоорганизиращи вътрешни процеси за образуване на масите, които поддържат тази цел и организация през цялото време на съществуването на масите. Кристалите са *ключовите най-устойчиви струпвания на личностни сегменти в масите, които носят самосъзнанието* на цялото. Това е **много съществен белег, който отличава масите от тълпите** при Льобон и ги доближава до другите видове организирани социални формирания – малките и по-големи формални и неформални групи. Разликата от тях е, че *кристалите в масите нямат и намерение да споделят или да ангажират със самосъзнанието си останалите участници*, такова ирадиране на културата в масите като култивиране и развитие няма, както е в по-малките групи.

Обобщение: нека след анализа се отдръпнем встрани и да осъществим и другия тип холистично цялостно възприемане на портрета на тълпата, за да

не ни убегне целостта и нейният характер: така, както е добре да се гледа картина. **Тълпата е едно автентично, откровено и експресивно, емоционално и всеотдайно, наивно и доверчиво, креативно и творческо същество.** Та това не е ли психологическият профил на най-сензитивните и раними хора? Или по-точно, профилът на всеки човек, на всеки от нас, в определена ситуация, когато е най-спонтанен и крехък, но и най-енергичен, когато е на предела си? И още по-нататък, не сме ли се учили към такива хора да се отнасяме като към изключителна ценност, защото носят неподозирани потенциал и качества? И още по-нататък – научили ли сме се да ценим и уважаваме тълпата? Настоящото изследване е израз на такова уважение.

И други резонни въпроси от позициите на XXI в.:

1. **Остарява ли „Душата на тълпата?“ – не, така както тялото остарява, но душата на отделния човек не.** Освен ако не реализираме на дело романа на Уайлд „Портретът на Дориан Грей“ в родов план (пластична хирургия, присаждане на органи, генно инженерство – физическо здраве и/или духовно занемаряване). Няма ли това да се окаже новият тип философски въпрос, трансформация на дилемата живот/смърт.
2. **По-мъдри ли са тълпите днес? Или по-глупави?** – нека да не сме самонадеяни и да оставим този отговор след емпиричното проучване – и като фактическо състояние, и като оптимистична (дай, Боже) прогноза.
3. **По-манипулируеми и по-наивни ли са тълпите днес? Или по-изкусни са водачите?** – може би тук, макар и да изглеждат основателни, въпросите все пак да са **неправилни или ненужни.** Може би неизбежността на манипулацията е в нейния атрибутивен характер за душата на тълпите, може би тълпата трябва да се случи и отдаде енергията си за нечия или и своя кауза и да бъде „употребена“ тази енергия. Един вид тълпата **представява дарителят, енергийният донор на обществото.** И защо не? Нали това е **нейното общество?** Може би също както ученикът и учителят, така и тълпата и водачът **и по необходимост си принадлежат и се търсят,** докато не се намерят. **И взаимно се пораждат.**
4. **По-млади ли са тълпите днес? Или по-стари?** – бих казала, по-разнообразни, **хетерогенни,** но с тенденция за всеобхватност на всички генерации и в този смисъл – **никога в друга епоха младите хора не са имали тази свобода** и възможност да се включват в тълпата и в масите. Дали не е време да говорим за **културата на тълпата и за културата да участващ в тълпата?** Може би това изследване ще се превърне в портала за тази проблематика.

5. И последна бележка, която се отнася до особеностите на епохата и съотнася (пренася) разбирането на тълпата с това на масите и с техните съвременни форми днес:

Льобон пише за тълпата в навечерието на ХХ в. – все още *народност–държава–нация* са в еднозначно единство и се припокриват. За отделния човек като носител на народностни, на национални и на граждански характеристики (самосъзнание) тази хомогенност е от изключително значение. В тълпата той участва с единна себеидентификация, припознава се и се реализира като всякакъв, включително и като родово същество.

Лесно ще се забележи по-нататък, че масите при Канети нямат никаква такава рождествена връзка и родословна нишка, камо ли пъпна връв с народната душа и с народната психика. Те са новото явление на ХХ в. **Тълпата е родена от народа, масата е функция на обществото и неговата диверсификация.** През ХХ в. вече *народност–държава–нация–етнос–гражданство–родина* започват да се разминават, в края на 70-те години студената война приключи, границите се „размразяват“ полека-лека, мобилността на отделните хора се съживява и *масовите формирания започват да стават по-хетерогенни по тези параметри*. В тях участват хора от различни националности, етноси, територии. Далечните фактори стават още по-далечни, но започват много силно компенсаторно да се проявяват родовите универсални фактори. Затова се реабилитираха постепенно универсалните ценности, заговори се за космическо съзнание, за човека като „гражданин на света“.

В края на ХХ в. и в началото на новото хилядолетие масовите образувания станаха **хетерогенни не само като цяло** (с участници от различни нации, държави, етноси и т.н.) – **хетерогенни станаха отделните индивиди** (не само с едно гражданство, с родители от различни държави, религии). Самосъзнанието и самоидентификацията са динамични и нееднозначни, променливи. Тук за структуриране на характера на масите/тълпата определящи стават не просто ситуационните непосредствени фактори, а личностните. Един от многото парадокси на съвременните маси – човек едновременно се обезличава и разтоварва с едни свои характеристики, но се оличностява и индивидуализира с други, за да може да участва ефективно в масата.

Второ

Масите и тълпите като духовни явления – социално символизиране

Жан Приор определя символите като „изобразяването на интелектуално или духовно понятие посредством форма, която го обобщава и изразява като конкретен или словесен образ“ (Priour, J. 1991: 5).

Символът се опитва да направи зримо незримото в нещата, да онагле-ди и комуникира техния вътрешен смисъл, който е повече от отделните им компоненти и затова е непостижим за другите типове анализи, моделиране и описание на явленията. Чрез символа те се изявят като живи същности със своите мисии и послания към света и другите. Всички феномени, за които исторически са се утвърдили определени символи, имат особено значение в мисленето и в ценностната система на човечеството – мир, война, живот, смърт, любов, справедливост, дете, майка и т.н. Ако се вгледаме, откриваме, че основните философски категории, свързани с основните универсални ценности на човешкия род, разполагат със свои символи. На следващо място, големите социални движения и организации изработват свои символи, с които се представят и заявяват пред света. На политическо равнище големите политически формирования (държави) имат своите символи. На ежедневен равнище общуването е свързано с непрекъсната употреба на различни символи, което увеличава прагматичния ефект от комуникацията. В изкуството и всички сфери на културата, на естетическо равнище, символният език е езикът на вътрешния смисъл на произведенията на изкуството. В науката, както възкликва и Камю, рано или късно стигаме до образа, до символа, до модела, т.е. до изкуството (Митът на Сизиф).

Същността на символизираните неща в живота на човечеството притежава характеристиката **непреходност/пълнота в двата основни модуса на проявлението си – пространствен** като множествени, състоящи се от много единици (държави, нации, отбори, организации) и **времеви** като повторяеми и валидни/значими винаги (любов, дете и т.н.).

Масите и тълпите отговарят за **изчерпателност и по двата критерия – и множественост, и времева непреходност** като социална роля. Наистина исторически събития с основни участници огромни маси хора са съпътствали цялата еволюция на човечеството. И тяхна вътрешна спонтанна характеристика е стремежът към нарастване и плътност. **Логично е, че за тях са се утвърдили (изработвани от самите движения и възприети от обществото) някои основни символи, които ги изразяват тъкмо като общностно духовно явление.** Символите изразяват „Душата на тълпата“ по Льобон, Духа на масите. Приор определя символизма като „духовен експеримент на човечеството“ (пак там, с. 18).

Елиас Канети систематизира исторически най-често избираните символи на големи масови движения и формирования, обяснявайки връзката между техните свойства и характеристиките на масите:

1. *Огън* – заразителен, ненаситен, устойчив, поглъщащ, внезапен, многолик и множествен, жив, разрушителен, еднакъв навсякъде (равенство), **нараства** бързо и обхваща всичко, поглъща всичко. Подходящ за настървени маси за реализиране на грандиозни и бързи цели.

Огънят е свързан със Слънцето и като него носи освен разрушение и светлина, и просветление, носи животелна топлина. А с тях – и надежда. Освен това, огънят е неизменна част от всички древни, племенни ритуали за свръзка със силите на отвъдното, с духовете на предците, които ни подкрепят (Prieur, 1991: 173). Така огънят, като символ на масите, носи и *допълнителното им умножаване и нарастване* с всички други нефизически субстанции и сили. Огънят е символ и на духовното просветление, на *човешкия гений и неговото безстрашие* – Прометей е дух на огъня, дръзнал да го открадне от боговете и да го даде на своите събратя.

2. *Море* – многолико, множествено (от милиарди капки), еднаквост и равенство, тайнственост и непредсказуемост – изненада и светкавичност, огромно и постоянно; антропологично – има глас, аромат; носещо и подкрепящо, издигащо – могъщество и индивидуално величие като част от множеството.
3. *Дъжд* – абсолютно равенство, видима множественост и видима хармония – **единен ритъм („барабанене“)**; видимо постепенно нарастване; постоянно поддържано усещане за **разтоварване** (поради множествеността и видимата хармония); очистваща сила на миещата вода (при маси в угризения и обрат). Дъждът не нараства лудо като огъня, няма постоянството на морето, но неговата сила е в разтоварването, което го превръща в ефективен механизъм за удържане и още по-силно **сплотяване** на масите.
4. *Река* – насоченост и дава **посока** на масите; свързва се със състояние преди отприщване и преди разтоварване, т.е. с известно **стаяване**. Масите–река са обединени от общата заплаха и в движението си за нейното преодоляване. Това са маси в движение към себе си (пак там, с. 107). Много улични демонстрации и стачки в движение се символизират чрез река, тя придава и известен **характер на показност и суетност**, на привидност на тази категория маси.
5. *Гора* – отличава се с **плътност** и взаимна подкрепа – чувство за **сигурност** пред общата заплаха; гората е **над** човека – усещане и кураж, че си част от нещо по-голямо и цяло; непоклатимост и устойчивост – постоянство и доверие, че ще бъдеш подкрепен както дърветата се крепят едно друго; усещане за пълна интеграция и сцепление, както корените на гората са една сраснала мрежа под земята; за невидими връзки, неразбираеми за околния свят; чувство за неразрушимост и непробиваемост. В нашата история символът на гората е много използван – снопът пръчки на хан Кубрат, войската на цар Иван Шишман, тръгнала за родова бран („маждраци им, мила моя майно лъо, като гъста гора“).

6. *Жито* – символ на плодородие и резултатност, на **постигане на целта**; миролюбивост – **маси в мир**; **плътност и многобройност**, защото всички класове са заедно и се връзват в снопове; **градивност**, а не разрушение. Или ако е разрушение, то е за постигане или по-скоро за възстановяване на мира. Този символ характеризира посланието на масите срещу заплахата – послание на мирни преговори и разрешаване на конфликтите по мирен път и **чрез взаимни компромиси, при което ще има достатъчно плод за всички.**
7. *Вятър* – **бързина** при краткосрочни и екстремни маси; **изненада**, но която разчита да предизвика стъписване и паника; динамика и живост – обикновено се свързва и със **знамената като произведен символ на вятъра**. Чрез знамето, всъщност, вятърът е станал символ на почти всички видове исторически маси в движение. Вятърът идва от трептението и *вибрациите на въздуха* като основен елемент и стихия. Така вятърът, като „*оживял въздух*“, прониква навсякъде, той навлиза в друго пространство и време и с това надживява всичко. А светът и същността на **надживяването, на надмогването**, е вътрешният мотив на масата, на водачите, на стихията на тълпата. Ето защо, **макар и анонимни, индивидите в тълпата се чувстват безсмъртни, овластени, свободни, разкрепостени, (себе)реализирани.**
8. *Пясък* – неизбродност и множественост, с което символизира **нарастването и огромната численост** на масата; със своята множественост е бил избран за символ в много свещени текстове на **потомството – с това пясъкът е уникален символ на потомците, на последователите на масата**; нищожност и еднообразие на всяка песъчинка, с което става **перфектен символ на равенството и разтоварването**. Белегът на потомството и последователите като при никой друг символ гарантира **осъществяването на мисията** в дългосрочен план, дори и да бъде осуетена за момента и в перспективата на ограничения личен живот – увереност и спокойствие в бъдещето.
9. *Грамада* – струпаните на едно място камъни, дървета символизират според Канети (пак там, с. 114) **заедността и множествеността** на масата, нейната устойчивост и сила като **обединена воля**. Но аз бих добавила и символизирането на **плътността** като при подредбата отделните камъни и дървета се нагаждат така, че да се получи плътно сцепление и непробиваемост. Срещу общата заплаха **страхът от съприкосновение се сменя от потребността от плътност**. Освен това, самото струпване на грамадата, нейното издигане символизира **изключителния процес на сдружаване като самоорганизация** на

масите. Неслучаен е символът в българските фантастични народни приказки, че през деня нещо се строи и издига, а през нощта нещо го събаря. Или обратното – през деня нещо се руши, но неznайната сила–помощница през нощта го възстановява. Грамадата е символ **като барикада** на Великите революции в историята на човечеството тъкмо с този си характер на символа – като че ли самовъзобновяваща се по чудо, възкръсваща като Феникс. **С тази си чудотворност грамадата е предпочитан символ на народните революции на бродягите и гаврошовците, сами давайки си кураж, че невъзможното и обреченото може и да се окаже постижимо.** Но като символ тя има и древна история. Грамадата се свързва с планината, със свещените планини на всички древни цивилизации, племена и пророци – Елбрус за зороастрийците, Синай за евреите, Олимп за гърците, Меру за индийците, Фуджияма за японците, Табор за Христос, Арарат за Ной, Монсалват за рицарите на Граал, Балкана за българите. Така барикадата като планина означава и въздигане, надмогване като победа, и защита, и опора, и непоклатимост, устойчивост. Както и скривалище.

10. *Имане* – този символ според Канети (пак там, 115–116) изразява **скокообразното увеличаване** на масата от прииждащи нови участници, които са постоянен **ресурс за движението**. Според мен, обаче, имането символизира един по-друг аспект на **осигуреността** на масовото движение – наличието на скрит, **таен резерв, потенциал**, който няма да позволи то да се изчерпи. И един **втори аспект на това подсигуряване** на масата – този таен ресурс не само че е вече предварително осигурен, но и **всеки продължава с по нещо да допринася** за неговото поддържане и увеличаване – усещане за **съпричастност и доверие** у всекиго за неговите безкористни усилия. **И един трети аспект – неприкосновеност на този ресурс**, той се използва само в краен случай и по разумна преценка на мнозинството. Това придава усещане за правилно разпределение на силите, които ще ни стигнат до края и целта ще бъде постигната.

Изброените символи могат да се структурират на едно по-следващо равнище, като ги отнесем *към основните космически елементи или стихии* в западната (4 – въздух, земя, огън, вода) или източна (5 – огън, земя, вода, метал, дърво) философия, основа на мирозданието:

1. *Огънят* – той буквално е основен символ на масите.
2. *Водата* – към нея се отнася морето, реката, дъждът. Така, осмислени като вода, те носят **смисъла** и на наказанието (Потопът); и на пречистването и очистването (умиването с вода); и на осветяването и покръстването като въвеждане, посвещаване в нещо.

3. *Въздухът* – свързан е с вятъра и знамената като символ.
4. *Земята* – нейната плодovitост и подкрепа е представена чрез символите на житото, гората, пясъка, грамадата.
5. Ако обособим и *дървото* като един от 5-те основни елемента в източна философия, то веднага ще привлече гората като символ.
6. Ако обособим и *метала*, *то имането* (свързано обикновено и с парични ресурси – жълтици, монети, злато), придобива универсален характер като символ.

Логиката на това съотнасяне ни помага да формулираме тезата за спонтанния характер и тяга на масовите големи социални образувания към себевъздигане, одухотворяване, себеидентифициране с духовните, философските равнища на родовата същност и изявления. Масите и тълпите се стремят вътрешно да изразят своите мисии, своята универсална значимост за бъдещето и за съдбините на рода, не толкова на сегашното. Те реализират активност сега, за да осигурят последици и резултати в бъдеще и не за себе си, а за потомците. Затова и всички лозунги, всички използвани от водачите думи и образи са свързани с бъдещето. Масите и тълпите имат своята мотивация в бъдещето, а не в миналото и в сегашното (с изключение на масите за празник). Те са идеалисти по своята психика и душа. Това ги прави и манипулируеми, в съчетание с тяхната емоционалност и афективно състояние на екзалтация и импулсивност.

Доразвитите като интерпретация символи и техният избор от младите хора се използва в емпиричното проучване по два начина:

- за да допълни характера на личното усещане за същността на масовото формиране;
- и приемането му от външния свят, но пак според младите хора.

Трето

Неизбежните исторически трансформации и съпоставки

В тази част се открояват чрез съпоставката им от съвременна гледна точка, спецификите на масите и тълпите, първо; и второ, конкретизира се техният изследователски контекст чрез сравняването им и с други социални образувания – групите в тяхната неформална вариация.

Първо, съпоставителен анализ и характеристика от съвременна гледна точка: различия маси и тълпи

1. Масите винаги имат посока чрез обединяващ общ мотив.
2. Масите могат да имат цел – краткосрочна или дългосрочна, или в самите себе си – маси в празник.

3. Масите могат да са инертни поради това, че могат да имат отдалечена дългосрочна цел и посока. Тълпите са по-скоро екстремни, краткотрайни, с краткосрочна цел.
4. Масите имат едновременна тенденция към нарастване и плътност; при тълпата при нарастване плътността се понижава и се разпадат по-лесно.
5. Масите могат да са и затворени, с ограничен и определен достъп, докато тълпите са винаги отворени.
6. При отприщване масите се превръщат в тълпи. При отприщването е налице рискът един водач или регулативният механизъм да „изпусне“ масите от контрол.
7. Затова при тълпите по-лесно се стига до паника и разпад след нея.
8. Масите имат по-сдържана и организирана, и постоянна енергия; тълпите са с по-висока енергия, но по-краткотрайна, стигат до екзалтация по-лесно.
9. Масите имат кристали, ядра на самоорганизация при възникване и поддържане, тълпите – не, те се състоят само от индивиди.
10. Масите имат специфична етика и морал, реализират съгласувано морално поведение.
11. Масите притежават вътрешни собствени механизми за саморегулиране – мотивите, кристалите, целите. Тълпите се регулират винаги при съчетаване на вътрешните с външни механизми или само с външни; както и техните вътрешни механизми са неустойчиви и твърде динамични от социално-психологическа гледна точка – страхове, инстинкти, нагони, слухове...
12. Върху масите може да се влияе чрез мотивите, целта и кристалите; върху тълпите влиянието е директно и само чрез индивида и общата масова психоза, затова тук по-изявена роля имат едноличният водач и слуховете.
13. Затова масите „се водят“, а тълпите „се манипулират“ (Льобон, Г. Психология на тълпите. 1995).

Нека обърнем малко повече внимание на тези твърдения за *ролята на мотивите* като вътрешноорганизиращ фактор на сцепление в масите и тълпите и за воденето на едните и манипулирането на другите. Човешките мотиви се определят като „вътрешни подбуди“ за извършване на определена дейност. Кр. Крумов уточнява, че това не е достатъчно, защото, ако спрем дотук, излиза, че приравняваме мотивите с подсъзнателните подбуди и тогава защо ни е въобще да ги обособяваме понятиено и терминологично? Авторът продължава развитието на същността на мотива и го определя като „едновременно подсъзнателен вътрешен подтик и осъзнато основание – той актуализира и активира поведението с определена сила, насочва го, поддържа го и му придава личностен смисъл.“ (Ларсен, Км., Кр. Крумов, 2010: 434).

Но за **настоящия анализ, когато ни интересува действието на мотивите в масите и тълпите**, когато участието на човек в тях невинаги и даже обикновено е неосъзнато, спонтанно и/или случайно, е важно да задълбочим още анализа и да потърсим **отношенията между тези два компонента на мотива от двете равнища на съзнанието (подсъзнателното и разумното)**, за да си обясним по какъв начин тази област става основното скачващо звено за осъществяване на водаческата и манипулационна дейност спрямо човешките маси и/или тълпи.

Първи тип отношение между подсъзнателно/съзнателно равнище на мотива за участие – да се проявяват **едновременно като налични**, с три варианта:

- **Подсъзнателната подбуда и осъзнатото основание са идентични.** Обикновено това са личностите на самите водачи или на хората от кристалите на масите, посветените. Могат да бъдат и отделни участници, които се включват в акциите и това съвпада с тяхната жизнена мисия. Но ако масите са инертни и с дългосрочна посока, такива личности са **потенциална заплаха за водачите и тяхната власт, защото спонтанно се оформят като локални лидери и постепенно получават подкрепа и власт в локала на масата.** Това е сериозна, бих казала, най-голямата заплаха за водачите. **Това са условията за заговор и вътрешен преврат. Затова „проверката на лоялността и отдадеността на каузата“ са така строго проверявани и санкционирани** при отклонение.
- Подсъзнателната подбуда и съзнателното основание са само **в съответствие, без да са идентични.** Такива личности, понеже имат и свои, макар и подобни, цели, при усъмняване в безкористността и в мисията на масите (и водачите), в които са включени, могат да започнат да създават **алтернативно паралелно течение** – друга маса. Затова по принцип водачите не са заинтересовани да има просветени, посветени хора в масите, които водят. **Дезинформацията, пресяването и цензурата** на информацията са задължителни механизми в тези среди.
- Подсъзнателната подбуда и съзнателното основание **не са в съответствие и са съвсем различни по характер и съдържание**, понякога и противоречиви. Докато не си пречат и докато съзнателното основание не надмogne подсъзнателната подбуда, участието на индивида в масата е гарантирано. Затова водачите непрекъснато „подхранват“ първичните инстинкти и подсъзнателни подбуди на участниците.

От тази категория участници **нито един от вариантите не е на 100% сигурен** и в този смисъл „градивен“ за единството и статуквото на масите и

тълпите. Тези участници изискват много работа, много средства и постоянно „наливане на масло в огъня“, за да бъдат задържани, мотивирани или манипулирани.

Втори тип отношения – подсъзнателната подбуда е в наличност, но осъзнатото основание – не. Това е идеалната „лесна“, податлива категория хора за увличане, подтикване и водене в маса или тълпа.

В обобщение, първо, големите социални спонтанни формирания (маси и тълпи) се задвижват и удовлетворяват първични и подсъзнателни инстинкти на човешкото същество. **Тъй като подсъзнателните подбуди като първо равнище на мотива по презумпция са вече задействани при участие в масата,** и значи вече събудени (активирани) като потенциална енергия, затова **тъкмо към тяхното допълнително стимулиране,** активиране и манипулиране (ако се наложи) чрез разнообразния специфичен инструментариум за първично дразнене се насочват водачите. **Второ,** става ясно защо те нямат интерес от разумност, от разсъждения, от развитие на подсъзнателните подтици в осъзната цел или мисия за участниците. На тях им се вменяват такива, не им се дава време да спрат и да се замислят, „надххват се“, водачите умишлено отсрочват разтоварването до мига на реализиране на тяхната цел. За нея не само е достатъчно, но е и за предпочитане **наличието на подсъзнателните подтици като първични инстинкти, но не и на разумни причини за участие.** За водачите на тълпите и масите от всички времена не е желателно техните последователи да са умни и просветени люде. Те предпочитат маси от лумпени. Но в съвременната епоха, когато общата култура, информираността, образованието на масите са неимоверно по-високи от тези на предишните епохи, предизвикателствата пред водачите и лидерите на тези огромни групи от хора са и много по-големи.

Второ, конкретен изследователски контекст: специфики и отлики на големите социални масови формирания (маси и тълпи) спрямо други видове социални групи:

Групите (малки и големи/формални и неформални) са социално образувание, в което:

- ✓ хората са обединени от **обща дейност; общосподеляна приета цел и съответни мотиви;**
- ✓ в която протичат **вътрешни взаимоотношения** по различни схеми
- ✓ и се пораждаат **взаимни чувства на симпатия и привързаност;**
- ✓ която като цяло поддържа определени **отношения и реализира определено единно поведение спрямо външната среда.**

Видни са **най-ярките отлики** на групите от масите/тълпите.

- **Групата не е лимитирана във времето** – тя е жива, докато са налице споделяни цел и дейност, които могат и да се променят, съхранявайки единството. Тълпата и масовите събития са **времево лимитирани**.
- В групата текат **взаимоотношения**, които обхващат всички участници, персонализирани са и се регулират. В масите и тълпите отношенията са **единични, случайни и неперсонализирани**.
- В групата **информацията се пренася до всички**. В масите и тълпите информацията **няма единен характер, не се интересува дали ще достигне** до всички и дали ще остане същата.
- В групата има **специален механизъм за регулиране и контрол на информацията**. В масите и тълпите тя може по пътя си да се **изкривява и подменя** – няма специален механизъм за следене и контролиране.
- **Решенията** в групата се вземат по определен механизъм, в който всички участват; в тълпите и масите решенията се вземат или отвън (от водачите), или се действат спонтанно.

Как тогава при тези ярки различия на масите и тълпите от групите, в които човек е личност, е някой, получава признание, уважение, статут, благодарности, награди и т.н., как така **най-пародоксално** участниците в тълпите изпадат във възторг, имат усещане за лично величие и мощ, за себеизява и ликуват истински? Оставям това за шеста част.

Четвърто

Исторически изработени механизми за регулиране на масовите движения и събития

Тази част съдържа *два основни пункта* – **институционални и еднолични механизми** за регулиране на масовите формирания. Примерите са както от международната, така и от националната ни съвременност и история.

Институционални: опосредстващи групови и формални механизми

1. **Граждански събития** – Нова година и Великден на площад Батенберг; градски увеселителни събития и дискотеки на закрито от типа „дискотека Индиго“; градски увеселения и празници на открито от типа „Ден на детето в Южния парк“; граждански нови масови културни забавления за свободното време – дискотеки и хоротеки, танцови ателиета на открито; фестивали-шествия и „улични“ фестивали на открито.

2. **Празници** – използваме класификацията на Густав Льобон (Льобон, 1995: 384–388), но конкретизацията и примерите са от наши дни:
 - ✓ *Патриотични* (Освобождението, Съединението, Обесването на Васил Левски). Някои от тях са свързани с болезнени поводи от историята на народа и нацията (Жана Дарк, В. Левски, 2 юни – денят на загиналите за свободата на България). Други са свързани с националните ценности – Съединението на 6 септември. Има празници, свързани с международни и универсални ценности – денят на борба срещу Спин (здраве, международният ден на детето).
 - ✓ *Религиозни* празници – Великден, Рождество Христово, празници от Исляма, Пасха.
 - ✓ *Светски* празници – Нова година, 8 март.
 - ✓ *Политически* празници – 9 май, 9 септември.
 - ✓ *Културни* празници – 24 май.

Но това деление е и твърде условно. Самият Льобон, без експлицитно да го формулира, очевидно схваща и отчита синтетичната комплексна същност и роля на празниците, затова след класификацията им прави едно обобщение, в което **разграничава 4 основни компонента във всеки празник** (Льобон, 1995: 403–410). Класификацията на компонентите е по Льобон, но техните съвременни интерпретации са на автора (Я. Р.-М.):

Социален компонент – „участието в празника предизвиква съпричастие и заздравява солидарността в групата. Не се иска нищо друго, освен присъствие.“ (пак там, с. 403). Социалната идентификация на индивида, слят в множеството и отпускането без никакъв друг ангажимент водят до пълен катарзис и „колективен транс“. Този компонент се използва от управляващите за **успокояване** на множеството и народа. Ето защо **в критични и кризисни ситуации** – глад, болести и епидемии, икономическа криза, изглеждащо привидно парадоксално, но управляващите не се колебаят да организират пиршества и различни празници, разчитайки на енергизиране и действие на тези социални нива и потенциали на масовите събирания. Можем да кажем, че *социалният компонент е органично произтичащ от същността* на масовото събитие – да накара индивида да се усети в социума като у дома си, защитен, приютен, интегриран в „социалната утроба“.

Икономически компонент – масовите празници се опитват да **символизират и да демонстрират благополучие** и благосъстояние на обществото – исторически първоначално празниците възникват като икономически и са свързани със земеделието (смяната на сезоните, прибирането на реколтата се ознаменуват с пиршества и общи племенни събирания). Днес икономическият компонент се използва особено ефективно и целенасочено, **подсилва се с намаления, промоции, безплатни оферти, състезания, конкурси и награди.**

Политически компонент – първият аспект на този компонент е реализирането на „равенство“ чрез „разтоварването“. Тук хората се освобождават, разтоварват, макар и временно, от йерархия – социална, икономическа, политическа, образователна и т.н. Затова и много често празниците са **маскирани**. И властващи, и известни лица, и безименни стават **равни, защото са скрити**. Този аспект на политическия компонент дава на обикновените хора възможност да се почувстват важни и играе компенсаторна наваксваща роля в техния живот, а за властващите и известните е възможност да си отдушнат от бремето на славата. *Вторият аспект на политическия компонент е свързан с възможности за прокарване на определена политика и за извършване на политически акции под прикритие.* Историята изобилства от такива примери. Можем да наречем **първият аспект пасивен, а вторият аспект активен**.

*Религиозен компонент – масовите събирания на едно място задвижват дълбинните личностни психични нива – колективните ярвания, експонирани и проявени в индивидуалния дух. Поради това празниците винаги са реализирали религиозни функции и влияния и са били използвани за прокарване или овладяване на религиозни нагласи и прояви на хората. Обикновено и най-масовите и спонтанни прояви са тези, по религиозни поводи. Църквата отдавна е установила своя годишен празничен календар в т.нар. **сакрална година**. Религиозният аспект **автоматично освобождава хората от други предразсъдъци и гарантира равенството** – т.е. **разтоварването** (поради изконното за всяка религия равенство пред Бог). Ето защо **празниците по религиозни поводи (без винаги да са истински религиозни)** са и предпочитани **като лице** за реализиране от управляващите и на другите компоненти или техни аспекти – икономически, политически, социален. Това обяснява как след демократичните промени в България изведнъж всички управници станаха „по-християни и от Византийския Патриарх“.*

3. **Културни салони** – салони на книгата, художествени изложби, галерии, музикални събития и салони.
4. **Търговски комерсиални салони** – базари и изложения. Те могат да са постоянни, целогодишни, а могат и да са периодични.
5. **Спортни събития** – олимпиади, състезания и вериги купи.

Днес **към тези механизми се прибавят и големите концертни прояви** на звезди от шоубизнеса, **големите културни прояви** на известни личности **от различни и невероятни сфери** на културата, бизнеса, социалното дело, религията. Тези събития се превръщат в непосредствен повод за събиране на огромни маси от хора на едно място, и понякога това се използва и е повод за реализиране и на други намерения и цели.

Еднолични механизми: пряко водачество и индивидуална власт

Ще представя едноличните механизми за регулиране (манипулиране) на масовите прояви и движения, използвайки характеристиката на властта и връзката ѝ с индивида по Е. Канети (Канети, 1994).

Канети извлича желанието за власт от инстинкта за оцеляване, а в социална среда – оцеляване след другите като „надживяване“ (Канети, 1994: 117). Ужасът пред мъртвеца се сменя от „задоволството“, че не сме на неговото място, а след това и от стремежа да сме още много след него. Така стремежът за власт отначало и поначало е потаен заради известен срам от това задоволство и радост пред смъртта на другия (не толкова пред неговата смърт, а от нашето надживяване). Но в други случаи стремежът за власт, придружен и с други социални мотиви, облечен в тях като „служба на народа“ и в името на различни обществени идеали, става открит. Същественото в този онтологичен анализ на стремежа за власт е философската му основа като отношение/диалог/взаимодействие/борба **между живота и смъртта**. Тъй като инстинктът за живот е първичен, то това обяснява и непримиримостта, яростта, енергията, които хората влагат в борбата за власт, „посветена на идеали“ и ценности“, и как този плам стихва, ако ѝ бъде отнет аспекта на властването. Обяснява и защо народите и човешката история след време така високо ценят и пазят с любов заветите и делото на люде, посветени на кауза, без това да е свързано с властнически формални придобивки – всички велики личности са реализирали своите мисии, без да търсят формална власт и обратно – няма властници, които да не са се опирали на идеални мисионерски цели и да не са ги превръщали в свои лозунги.

Канети проследява чрез примери от племенните архаични култури до наши дни потвърдението на **отношението живот/смърт** като същностно за властта или, бих казала по-точно, **властта като вид проявление на това отношение**. Древните от най-различни култури и на различни географски територии са смятали, че със смъртта на врага (животно или човек) вземат автоматично неговия живот и го прибавят към своя, и дават различен израз на това – трофеи от различни части на тялото, зъби, черепа, скалпове, пера, кожи и т.н.

Два основни психични атрибута на стремежа за власт изолира Канети на основата на анализ на основни фигури в човешката история – Наполеон и Хитлер, правейки съпоставка между тях. **Самомнението за единственост**, незаменима уникалност и **манията за водачество** на многобройни последователи отличават големите властници. Но като пример за вътрешна психологическа дисекция и свидетелство за трансформациите и душевното състояние на властника авторът използва дневника на бившия председател на дрезденския сенат Шребер, който издава своите мемоари през 1903 г. и прекарва последните години от живота си в психиатрична клиника. Двете му основни видения (пак там, 134–136) проектират двата вида мании за величие

и власт, които има – в първото видение целият човешки род е унищожен от земетресение, вулкан или космическа катастрофа и само той е оцелял и облян в благодарни и благотворни лъчи (единственост). Във второто видение Шребер се вижда на подземно равнище, спуснат с асансьор до гроба на жена си сред гробище на цял Лайпциг. Жена му междуременно е жива и го посещава през цялото време в клиниката. За Шребер всички реални хора са фикции, единствено той е истински жив и общува с безброй светли духове под формата на звезди (водач и последователи). Фройд познава случая „Шребер“ и през 1911 г. публикува своя психоанализ, но за Канети това е „слабо произведение“ (пак там, с. 135).

Важно за настоящия анализ е ползването на логиката на **изходната философско-онтологична база на личната власт като регулативен механизъм**: противоречието живот/смърт и поредицата пораждащи се отношения – воля за живот/стремеж за надживяване/воля за надживяване/стремеж за власт/воля за власт/реализиране на властта. Очертаването на този механизъм все още не е приемливо за разбирането на самото случване на властта като овластяване. Реализирането на властта се нуждае от делегирането ѝ на определената личност от последователите. Т.е. **властта е релация между водача и последователите и затова тя или се предоставя, или се заграбва**. Понякога и двете. Властта е „ненаситна“, т.е. тя също, както и тълпата (масите), има тяга към нарастване. Затова властта се стреми към масите и тълпите като умножаване на последователите. Властта прибегва до механизми на водачество и манипулиране, за да постигне тези ефекти.

Т.е. в **онтогенеза на властта** ще добавя и моментът на овластяването (делегирането и/или узурпирането) на власт:

- **противоречието живот/смърт**
- **воля за живот**
- **стремеж за надживяване**
- **воля за надживяване**
- **стремеж за власт**
- **воля за власт**
- **овластяване (делегиране и/или узурпиране)**
- **реализиране на властта.**

Управляващите се концентрират тъкмо в този етап – овластяването, за да получават непрекъснато препотвърждение на своето водачество–уникалност, укрепване на позициите си и предотвратяване на отнемането на властта. Защото тя може **както да се делегира, така и да бъде отнета**. Силата и енергията на тълпите, издигнали някого, в един момент може да се обърне срещу него и да го унищожи. Ето как ножът се оказва с много остриета и механизмите на манипулиране на масите са усъвършенствани и развити неимоверно в човешката история. Ето защо и е така валидна максимата „Властта променя човека както нищо друго“. А народът е казал: „Дай му малко власт и

му гледай сеира.“ Тъкмо защото, оказвайки се начело по една или друга причина (понякога напълно случайно), човек започва да се страхува да не изгуби властта, а не дали ще реализира мисията си или не. Така властта се превръща в единствена кауза, а каузата бива забравена.

Тук е мястото на думите на **Айзенхауер**, мото на това изследване: „**Всеки може да постигне всичко, ако не го е грижа кой ще обере лаврите.**“

Пето **„Глобалното“ гражданско общество като среда/ресурс** **на масовите образувания**

Тази част съдържа *три основни момента*: **класическото гражданско общество; глобализацията и нейните отражения** върху гражданските общества и масовите социални образувания; обобщена характеристика на **социалния контекст на ХХІ в.**

Първо, възникване и характеристики на гражданското общество

Гражданското общество възниква необходимо в правовата държава за намиране на механизъм за упражняване на „контрол върху всички държавни структури“ (Радев, Д. 1994: 44). Възможностите, с които разполага свободното гражданско общество, са част от признаците за правост на модерната държава.

Модерните идеи за гражданско общество имат за основа възгледите на **Хегел** и на **Хумболт**. Според **Хегел**, за да предпази обществото и гражданина от посегателството на държавата в определени случаи, същото това общество създава свой защитен механизъм – „гражданското общество“ (пак там, с. 55). В него частният интерес, частната собственост и личната сфера на човек са основата на обществените отношения и тяхната защита е основна грижа на обществото в случаите, когато държавата ги нарушава. Социални регулатори в гражданското общество са **правото и моралът**, като моралът има първостепенна роля. **Хумболт** предпоставя две начала у всеки индивид – това на човек и това на гражданин. В първото си качество той е член на обществото, а във второто – на държавата. Държавата трябва да се намесва само там, където е нужно да гарантира предпоставките за развитие на човека като общество същество.

И в идеите на **Хегел**, и на **Хумболт**, даже и на **Монтескьо** **държавата е миноризирана** и поставена в услуга на гражданина и на обществото. **Тези особености на гражданското общество го превръщат в благодатна почва за възраждане на масовите движения и формирания, обогатени с новите характеристики на постмодерните векове и самосъзнания.**

Второ, гражданските общества и масовите образувания в условията на глобализация

Представителите на гражданските организации са посредници в диалога държава–гражданин. Но тези граждански организации съществуват чрез един много свободен режим на влизане и излизане, който много се доближава до спонтанността на приливите и отливите в масите и тълпите.

Историята показва, че позитивната печеливша еволюция на човешките общества и на човека се осъществява чрез непрекъснатия плавен обмен и функционално взаимодействие между живите хора и структурите, които те са излъчили от себе си като правови или властови организации. Когато структурите изгубят представа за характеристиките на реалния гражданин или започват да го манипулират, гражданските общества функционират **като корективи–критици на държавните структури**. Когато и структурите на гражданските организации изгубят своя авторитет и значимост за отделния гражданин, става отваряне и преход на тези граждански рехави формирования в отворени масови стълпотворения и движения. В кризисни и революционни ситуации те си присвояват или изземват и **законодателната, и изпълнителната, и съдебната функция в едно общество**.

Вместо диалога държава–професионални и политически организации, даже вместо диалога държава–структури на гражданското общество, масовите движения предлагат и понякога налагат директен диалог държава–гражданин. Същевременно редица масови прояви са под егидата на граждански обединения и движения. Понякога гражданинът е манипулиран чрез принадлежността и съпричастността си към определена гражданска кауза и после се оказва, че енергията му е използвана за други цели от водачите на събитията. **Овлаждането и култивирането на механизмите на диалога общество–гражданин чрез вариантите на диалози държава–гражданин, държава–гражданско общество, гражданин–гражданско общество–държава е въпрос на култура на XXI в., култура лична, политическа, лидерска, организационна**. Далеч сме от нея и като че ли се отдалечаваме все повече, но поне това разбиране съответства и на новата трактовка на Пиер Манан (според Г. Близнашки) за либерализма като подготовка на свободната пазарна икономика и на държавата като обособена „както от управляваните, така и от управляващите“ (Манан, П. 2011: XV). В книгата си „Смисълът на нациите“ авторът защитава тезата, че съвременната държава е едновременно национална по силата на политическата си форма като идентичност пред света, но тя същевременно защитава и правата на отделния човек (пак там, с. XXIV) и с това става универсална или глобална (Я. Рашева-Мерджанова).

Мостът между тези две нива на държавата е (или би трябвало да бъде) гражданското общество – формация на отделните граждани, съзнателно и ценностно обединени по посока на националните/държавни приоритети.

Държавата разполага със своите институции. Гражданското общество излъчва най-разнообразни структури – асоциации, фондации, граждански сдружения, граждански инициативи, движения. Това са обединения с динамични и отворени формати, структура, организация. **Те се подчиняват** на общите закони и регламенти за дейност в държавата, **но и лобират** и упражняват своето влияние чрез авторитета на цялото общество (като негови представители) върху държавата и нейните институции в трите ѝ измерения (законодателна, изпълнителна, съдебна власт) за промяна или по-адекватна реализация на законите. Ето защо е гибелно, бих казала, за модерните държави, ако не са си изградили действащи, активни, с високо самосъзнание граждански общества. Активният процес на глобализация, на отваряне на граници, на Европейски съюз усложни още повече условията в тези страни и не позволи да завършат процесите на консолидиране на граждански общества. Защото високата степен на движение и мобилност на гражданите затруднява по обективни причини този процес. Донякъде проблемите могат да се компенсират от интернет технологиите и възможностите за онлайн връзка и консолидиране, но и тук рисковете са вече достатъчно много. Така и ние в България останахме с недоизградено гражданско общество в новите условия и е вече трудно да се формира гражданско самосъзнание у младите хора в условия, където фактически те няма къде да го практикуват.

А и никой няма да ни чака, защото световните процеси се развиват и вече гражданските обединения се трансформират в международно гражданско общество чрез наднационални обединения. Става така, че нашите млади хора участват твърде активно и по-активно в международен план в масови и организирани движения, отколкото в собственото си селище. Този парадокс е характерен впрочем и за живота на българина от всички възрасти.

Тези тенденции, обаче, се забелязват и регистрират с различна сила и в останалите страни. Пиер Манан посочва, че за немалка част от политическия елит на Европа Европейският съюз и неговите кризи са доказателство за това, че националната държава е изживяла времето си като неспособна да защитава и да развива индивидуалните човешки права (пак там, с. XXIX). Но е възможна и друга гледна точка – тази на позитивната преценка на международните организации като воля на разрастваща се общност на човешки автономни общества, обединяващи се на основата на универсални и осъзнати общочовешки реални ценности в името на добруването на отделния човек и на цялото общество. Искане ми се бъдещето да защити и да съхрани точно тази гледна точка. И да я осигурим на младите хора в България, но и като се осигури опосредстващото равнище за формиране на такова гражданско самосъзнание на българска територия. Рисковете са немалко. Но както автор отбелязва, самата финансова криза на Европа потвърди значимостта и валидността и на националната държава като защитник и дом на гражданина (пак там,

131–132). Манан използва думата „уважение“ (пак там, 134–135) като ключова за характера на отношенията в модерния свят. Тази дума има ценностна природа и изразява отношението на предпоставяне, признаване и защита на равноценността на другия.

Трето, социалният контекст на XXI в. – обобщение

Нашият век предлага ново възраждане за масовите неформални социални формирания със *съвършено нов социален контекст*:

1. *Глобализация* на модерното световно общество – отваряне на граници и нови *териториални измерения* на човешкото сдружаване – това е *количествена териториална предпоставка за нарастване* на съвременните маси.
2. *Интеркултурен характер* на съвременното световно общество – *качествена предпоставка, осигуряваща* качествения аспект за нарастване на масите – разнообразяване на техния състав по националност, култура, гражданство, религия, етническа принадлежност, социален и образователен статус.
3. *Демократизация на обществения живот* – осигурява *формално защитеното законово право* за реализация и свободно участие в масови формирания.
4. *Еманципиране в много аспекти и на всички социални равнища* – между половете, между различни политически групи, между различни религии, между различни поколения, между различни професионални статуси. Това води до голямо съдържателно разнообразие и разнообразие в *насочеността (посоката) на съвременните маси*.
5. *Снижаване на възрастовите граници за социална инициация във всички области на живота* – изключително важна характеристика, осигуряваща *достъпа за младите хора* във всички социални сфери и техните форми на функциониране, включително и в масовите формирания; *активираща тяхното участие*.
6. *Съвършено нова технологична среда*, позволяваща:
 - бързо и в глобален мащаб създаване на *кристали на масите*;
 - *информационното осигуряване* на масовите събития;
 - *на тази база – появата на собствени механизми на масите за саморегулиране*;
 - *като следствие от горното – и трансформация на ролята на водачите*;
 - *затваряне на кръга като общо съпреживяване на участието чрез първо, осъществяването на непрекъснатата текуща и обратна връзка по време на събитията и, второ, чрез публичното пространство на виртуалните технологии*.

По този начин светът на XXI в. е не само едно голямо село (териториална характеристика), но което е по-важно в съдържателен социален аспект – той става едно голямо племе. И светът на XXI в. не само има сцена, но това е една голяма обща сцена. Тези две общи последствия взети поотделно като че ли нямат такова голямо значение, но действащи едновременно, водят до качествено нова ситуация – в това пространство персонално не всеки има достъп до обществената инфраструктура, *но заедно масата има достъп навсякъде – „отворени дни“ (и среди) в университети, в парламенти, във фирми, в музеи, в заведения.* При това тя се научава (и вече се е научила) *да използва инфраструктурната среда за свои цели*, по свое предназначение, като променя или подменя изначалното ѝ.

Пътят е *в култивирането на общественото, на масовото съзнание – т.е. на индивидуалното.* Душата на всеки човек е важна, защото е потенциален кристал – в тълпата и във вселената. Прогнозирам, че следващото формиране ще бъде персоналното образование, което ще трансформира сегашното „масово и частно образование“.

Шесто

Специфики на съвременните масови формирования като механизъм на социо-културна интеграция – изследователска концепция

Тази част съдържа обосновка и систематизиране на *четири основни параметъра* на масовите образувания като механизъм за социо-културна интеграция – **нови роли, нови функции, нови характеристики, нов общ интеграционен потенциал.** Тяхното обобщение и взаимно обвързване **съставлява и изразява изследователската концепция, която се предоставя да бъде проверявана, трансформирана, коригирана, т.е. опитвана и през следващите години от други изследователи.**

Нови роли

Човек е уникален, бидейки универсален, и е универсален, бидейки уникален.

Свидетели сме на възраждане на масовите спонтанни форуми и прояви поради подсъзнателното утвърждаване на тази директна връзка в човешкото социално битие – „индивид/социум“. Връзката „общество–индивид“ и разрешаването на непрекъснатите противоречия в нея, както и реализирането на същностното ѝ единство, са проблематизирани на всички равнища в историческото развитие и самосъзнаване на обществото. През вековете човечеството създава (и изпробва) различни механизми за опосредстване и „мирно“ (поне привидно) регулиране на тази връзка. Открито агресивните механизми

(законови, граждански и професионални наказателни санкции; вътрешни и международни войни) не са в полето на настоящето изследване. То се опитва да обхване тъкмо *граничните масови прояви на крехко поддържане и удовлетворяване на потребностите и на двете страни на това единство* – масовите стихийни прояви, в които индивидът участва и като такъв, но и като слята микрочастица на мнозинството.

През ХХI в. за много от тези исторически механизми се знае, че или са исторически остарели, или че макар и проформа да съществуват, не работят добре, или че просто не са подходящи за определени региони и за определени култури. В глобален международен план държавните институции, професионалните организации, гражданските обединения и структури, неформалните групи, основани на лични връзки и чувства – голяма част от всички тези механизми не оправдаха очакванията, показаха своите дефицити и условности и затова хората се обръщат отново към търсене на непосредствен контакт с цялото, с голямата група, с „племето“ на ХХI в., такова каквото е след хилядолетна еволюция на хомосапиенса и неговото социално самосъзнание.

Новият общ характер и роля на масите/тълпите: на фона на историческия анализ може да се направи извод, че през миналите векове основната им роля е била **предимно в негативния спектър** поради по-централизирания и недемократичен режим на затворените общества. Правото и възможностите за свободни сдружавания са били ограничени и последните са използвани за решаване на най-спешните и „от първа необходимост“ нужди – при кризисни ситуации на оцеляване, при тежки проблеми на живота и социалното битие. Техният капацитет (на масовите движения), в условия на ограничен рестриктивен режим на съществуване, не може да бъде изразходван напразно и да се пропилява за „глезотии“. Масовите прояви на **ХVI–ХХ в. имат компенсаторен, догонващ характер**. С демократизиране на обществата, с решаване на голяма част от проблемите на човечеството „от първа необходимост“ – на оцеляването (физиологични и на сигурността), масовите социални събития и форми на живот започват също да се демократизират, да се отварят, да се заемат със задоволяване на потребности от следваща степен – тези на професионалната реализация, на социалността, на себerealизацията. В края на ХХ и началото на ХХI в. се реализират много прояви, които вече можем да характеризираме като **инвестиращи, като позитивни и насочени към градивни, а не към компенсаторни програми**. Може също така да направим извод, че **в своята филогенеза човешкото общество реализира своята онтогенеза и обратно** – пирамидата на Маслоу може би е валидна както за човечеството като цяло, така и за отделния индивид. И това е логично, щом като в човечеството участваме и всички ние като отделни личности. Т.е. в постмодерните общества в масите/тълпите индивидът **реализира не само първични лични инстинкти/нагони, но и духовни структури със социален общностен**

характер – общозначими ценности, висши мисионерски цели, безкористни интереси, освободени от грижата за личното осигуряване.

Тази нова уникална международна ситуация създава и уникалната възможност човечеството и неговите масови прояви да могат да се характеризират като прояви „за“, а не като прояви „против“. Нещо, за което живееше и в което вложи своята социална духовна мисия Майка Тереза. Когато я попитали би ли се включила в международно сдружение против войната, тя отговорила, че на драго сърце би се включила, но **в движение „за мира“.** **Това изтегляне на мисленето, на гражданските позиции, на светоусещането на хората от негативния спектър за „борба срещу“ към позитивния за създаване, за действие и дела „за“** е изтегляне от негативната към позитивната свобода на Ерих Фром, от негативните към позитивните подходи в образованието, от негативните към позитивните граждански закони, от санкционирането към стимулирането на гражданите.

Това е преход от подозрението към доверието – най-трудният и дълъг преход в човешката душа. Дали нашите деца – младите хора днес, са склонни да го направят, дали са готови, дали желаят, дали подсъзнателно са движени от такъв мотиви на съзидането в доверие, дали? Всъщност това е „**метахипотезата**“, **скритата хипотеза** на теоретичното и на емпиричното изследване в този труд; е неговата същинска трудна задача и **най-вече надежда** да открие – дали, **в кой спектър и на коя степен от него децата ни осъществяват прехода от негативни към позитивни масови формирования?** А ако въобще не са на него и в тази посока – а чрез масовите формирования ще възпроизведат нашата или миналата негативна компенсаторна нагласа, чрез която човечеството хилядолетия е решавало големите си и малките си проблеми, ако промяна няма и не индикира да има, то това ще бъде жалко.

Въвеждам това понятие като изследователско предположение и надежда на автор, което не може и затова е погрешно да се доказва с логически аргументи от теоретичните анализи или с факти от емпиричните процедури. То се удостоверява на метаравнища на обработка на тези, данни, наблюдения, личен опит, кросизследователски впечатления и догадки – то е синтезно цялостно усещане, вмисль, твърдение, което не претендира за съответствие по параметрите на стохастическите грешки, а пледира за убедителност и проникновеност като предизвикателство към мисълта, поведението, позициите, чувствителността, съвестта и духовната мобилизация на четящия.

Обособяват се нови конкретни функции на масовите движения и събития в позитивния спектър на тяхната обща роля:

- комуникативни за създаване и реализиране на връзки/контакти;
- за общуване;
- познавателни за опознаване и изследване на нови места и култури;

- прагматични за решаване на граждански проблеми;
- духовни – за себеизява и себerealизация.

Нови проявления на масите и тълпите

Това са специфичните за постмодерните глобални общества форми на съвременните масови прояви: граждански събития и празници; политически събития; граждански движения; неформални движения по лична инициатива; културни прояви и събития; артистични прояви и събития; масови училищни прояви и събития; интеркултурни прояви и събития.

Обособявам специфичните отработени вече **училищни форми** на масови отворени/затворени прояви в съвременни образователни условия, **трайно влезли** в учебния годишен календар и заложени в анкетната карта:

- годишни ритуални събития – откриване на учебната година; изпращане на випускници;
- годишни абитуриентски балове;
- училищни и междуучилищни традиционни дискотеки (на празника на училището, на вси светии и др.);
- годишни фестивали;
- училищни концерти (коледни, на празника на патрона на училището);
- лични рождени дни (все повече те се празнуват в хетерогенен отворен състав и на „независима“ територия).

Нов мащаб на реализация

Международен глобален мащаб, възможен чрез виртуалните електронни технологии за виртуална комуникация.

Нови характеристики

Това, което искам да открия – тълпите днес нямат този народностен характер и предопределеност, защото не са национални и, второ, нямат този хомогенен социален състав от хора от простолюдието. Тълпите на XXI в. се глобализират заедно с обществата и се демократизират също заедно с тях. Масите на XXI в. се отличават с:

1. По-висока степен на **образованост на участниците.**
2. По-висока степен на **информираност** за събитията и в регионален, и в национален, и в международен план.
3. По-висока степен и богати възможности за комуникация и съгласуване в **етапа на организирането на събитието.**
4. По-висока степен и богатство на **текущата обратна връзка** и регулиране по време на събитията.
5. По-висока степен и богати възможности за обратна връзка и разтоварване след приключване на събитието и за организиране на нова

фаза – така се получават на практика **вериги** от масови прояви и събития. Можем да говорим за **дългосрочен перспективен „календар“** на масовите прояви на всички равнища. **Появява се планиране на масовите прояви – нещо свършено ново и характерно за нашата епоха.** На тази основа можем да говорим за **„памет“ на тълпата и оттук – за изграждане на определена култура на тълпата и масата.**

6. Несравнимо **по-голям обхват и мащаб и като численост, и като територия** – международен и глобален план.
7. По-голямо културно разнообразие на участници – в национален, културен, политически, полов, възрастов, образователен, религиозен, етнически и т.н. аспекти – истинска **интеркултурност.**
8. Многоплановост на реализацията – не само в **реален, но и във виртуален план.**
9. Това води след себе си и другата отличителна характеристика – **публичност** в много по-висока степен – заради технологичните възможности за наблюдаване и излъчване на събитията.
10. Появява се един **своеобразен качествено нов вид маси – интернетмасите.** От 3 до 9 характеристика при тях могат да са с много по-голям интензитет. Освен това при тях **отпада реалният страх от съприкосновение**, което е важно и за масите, и за тълпите. **НО!** се появява **по-високата степен на риск от бързо разпадане** тъкмо поради сведената до минимум жива физическа връзка и контакт, които са свързани със сцеплението в тези огромни човешки формирования. **Липсата на реална плътност и реално усещане за нарастване** в интернет масовите мероприятия често се оказва решаващо за тяхното неуспешно или неефективно реално осъществяване.

Всички тези **нови специфични характеристики на масовите прояви днес се отразяват върху класическите им функционални свойства:**

1. Подсилват и ускоряват възможностите за **нарастване.**
2. Поддържат и увеличават **плътността (или илюзията за нея)** чрез визуални и лазерни ефекти, чрез интернет технологиите, чрез триизмерни и полиизмерни виртуални дублиращи планове.
3. Подсилват според нуждата и двата типа състав на участниците – **хомогенен или хетерогенен. Тенденцията е към хетерогенни състави** за осъществяване на глобални и дългосрочни движения по възраст, образование, социална принадлежност, културна и етническа принадлежност, религия и т.н.
4. Изключително нараства интензитета на **разтоварването** – като мощ, като катарзис, като последици и това повиши **изключително**

много привлекателността за младите хора на този род прояви. В този смисъл отговорността на водачите, на кристалите-ядра при организиране на такива прояви е неимоверно голяма.

5. Тенденция на превръщане на масовите прояви **от затворени в отворени** – последици и от процеса на глобализация и отваряне на граници, и от вътрешните процеси на демократизация на обществата.
6. **Мегамащабите** на събитията осигуряват **индивидуална екзалтация** в много по-голяма степен, усещане за индивидуална мощ, реализация и изява.
7. Променя се и **балансът екстремност–инертност** на формиранията в съвременни условия. Перспективният дългосрочен календар, **фазите и етапите на проявите са с характера на инертност** и дългосрочни мисии, цели, посока за участниците, но **отделните прояви се характеризират с екстремност** и непредсказуемост.
8. Двамата плана на осъществяване и на организация – реален и виртуален, променя и характера и изявите на **водачите – по-големи възможности за отдалечено в пространството и във времето влияние (пространствено-времева увеличена мощ), но от друга страна – и опасност от измама и по-висока степен на манипулиране. Т.е. водачите могат да останат скрити, и в този смисъл нереални.**

Нов общ интеграционен потенциал

Тук въвеждам „**Парадокса на Тълпата**“ (или **Парадокса „Рашева-Мержанова“**), който най-напред ще дефинирам и после ще разкрия обобщено.

Сгъстена формулировка: „*Обезличавайки човек обективно (по всички видове обществен статут), тълпата го реабилитира субективно (като усещане). И човек доброволно се отказва от първото заради второто.*“

Разгърната преходна формулировка: Обезличавайки и ликвидирайки личността в обществените ѝ вторични аспекти на обособеност (професионален статут, социален статут, семеен статус, културен, възрастов и полов статус), тълпата/масата реабилитира и реализира личността в родовите ѝ първични аспекти на обобщеност (еднакъв с всички – единство с цялото; част от висша цел и мисия; пълна приетост – интегрираност; лична съхраненост чрез недосегаемост на цялото).

Обяснение: В съвременната психология се наложи интерпретацията, че по пирамидата на Маслоу, а и не само по нея, личността се изкачва от по-низшите към по-висшите потребности като едните заменят другите и така до себerealизацията – от физическите потребности през тези на сигурността през социалните потребности през престижа до себerealизацията. Осигуряването на всеки вид води естествено до пораждање и стремеж за задоволяване на следващ вид. Неусетно разумният човек си вмени, че за да бъде себerealизи-

зиран на сетните равнища, трябва да няма или да не изпитва, или да потиска потребности от „по-низш“ ранг, или да ги е задоволил напълно. И тъй като последното е почти невъзможно в постмодерното, обхванато от перманентни „кризи“ общество, то затова всички сме „нормални“ и средни хора. Все осигуряваме насъщния, а това е твърде „низко“ и несъвместимо с по-висшето. Т.е. **принципът на елиминацията** не работи в полза на себerealизацията освен ако не си аскет или презадоволен. Хванати в този психологически капан, на хората не им остават почти никакви шансове, дори теоретически, да се себerealизират, и абсолютно никакви – да го направят практически. *Някои съображения, които се противопоставят на горната псевдологическа верига:*

- Потребностите си взаимодействат непрекъснато и никоя вид не унищожава и не отменя друг, а се съчетават **на принципа на приоритета**. В определени моменти **водещи** са едни потребности, след което отстъпват тази водеща позиция на други – в зависимост от баланса на дефицити/осъзнати нужди.
- **Няма по-низши и по-висши потребности** – това разграничение е архаично и се базира на дискриминативна философия на полярна йерархия на ценности и значимости, която е вече отживелица от епохите на противопоставяне, включително и в полето на психологичното западно мислене.
- **Всички видове потребности са основни** и в този смисъл **базови** са пълноценното съществуване. Само тяхното истинско пълнокръвно непрекъснато взаимодействие и **балансиране е ключ** към себerealизация и себеосъществяване.
- **Пирамидалният образ на тяхното разположение е ситуационен и статичен (само от гледна точка на тяхното ранжиране в определена ценностна йерархична система), а не динамичен, и затова не е подходящ** за представяне на реалните им взаимовръзки и за начина им на функциониране.
- **Кръгът (мандалата в равнината) или сферата** (в полиизмерното пространство) **с център себerealизацията на личността**, от която започва движението и в която се събира, **са подходящи модели** за разбиране и представяне на динамиката на отношенията между потребностите и продължаващите ги мотивационни и целево-ценностни личностни равнища.
- **Себerealизацията не е еднократен целеви акт, а непрекъснато състояние.**

Тази нова конфигурация позволява да се види по нов начин функционирането на всички личностни нива (структури) и да се **обобщи изследователската теза – всеки потребностно-мотивационен блок или сектор допринася по свой специфичен и незаменим начин за себerealизацията на личността**. Ето защо занемаряването (забравянето, подценяването, умишлено

ното или неволно потискане) на някой сектор натрупва дефицити в него. Когато те станат големи, човек търси спешно механизъм и среда, които бързо, ефективно и мощно да удовлетворят тези потребности, за да нормализират вътреличностната среда и себerealизацията да се случва. Така участието – неконтролируемо, спонтанно, „извън себе си“, на хората в такива масови събития е било възможно. Целият модерен начин на живот от Ренесанса насам стимулира човек да се отграничава и да бъде „уникален“, което натрупва огромни дефицити в потребностите за физическа и психическа сигурност – да бъде приет, социално сигурен, интегриран, припознат в цялото. **Плътноста и съприкосновението в тълпата** дават тъкмо това **усещане за защитеност чрез слятост**. **И винаги, когато определени личности** (и/или институции) имат интерес от масите/тълпите, те използват подсъзнателния компонент на мотивите – инстинктивните подбуди, и са го свързвали с първичните инстинкти и нагони за самосъхранение, за да овладеят, регулират, контролират огромни маси от хора и да ги подчиняват на своите цели – чрез механизмите на манипулация, слухове, внушения. Същевременно властниците и водачите се стремят всячески да изолират и да приспят съзнателния компонент на мотивите – „осъзнатото основание“ за дейност и всички следващи структури на личността в разумния сектор.

Към сърцевината на изследователската концепция за:

- *универсалния интеграционен потенциал*
- *и персонализиращия механизъм*, по който съвременните масови формирания го реализират *на индивидуално равнище*.

На няколко нива се налага да изграждаме изследователската концепция, за да се разкрият постепенно пластове и, съответни на пластове видимост–същност на самия обект на изследване. Изявеното отношение с потребностите на Маслоу не е достатъчно. Участието в масите (тълпите), както отбелязва Лъобон, отприщва инстинкти и нагони, които в други ситуации човек би потиснал. Авторът не би могъл по обективни времеви причини, но ние съвсем логично тук можем да се обърнем към теорията на архетиповете на **Г. Юнг**:

- **първо**, че човек се социализира на обществено равнище (в актуалния си живот днес) *само когато се е идентифицирал и припознал (актуализирал) на родово архетипно равнище*;
- **второ**, *най-потисканият архетип е този на „сянката“*, която е най-дълбинна и свързана с родовите ни послания и инстинкти;
- **трето**, всички архетипове са *универсални и всеобщи, но живеят в индивидуалната душа* (затова теорията му е и за индивидуацията, но чрез работа и очистване – осъзнаване на архетиповете ни);
- **четвърто**, *актуализирането и преживяването, сбъдването ни в архетиповете, е пътят на индивидуацията*, и всъщност – на интеграцията в социума. *Който и от архетиповете да не се случи, се*

превръща в преграда, личностен и общ проблем, за социалното общаване на личността;

- **пето, този осъзнат, очистен от архе-социума и с това – приет настоящ социум, става вече близък като наше живо реално семейство и е дете или разновидност, или проекция (всеки може да си избере дума) на родовото вътрешно семейство, т.е. интегриран с архе-социума.**

Ето как е видно, че *тъкмо в големите масови спонтанни формирования, като в племе, човек се обединява спонтанно с всички други безименни от племето, реализирайки всеобщи и споделени архетипни инстинкти на сянката, които иначе сам, в несигурна и различна среда не би и посмял да отключи в себе си.* И това отключване несъмнено е абсолютно задължително за положителното интегриране. Т.е. тълпата и масата дават възможност и с това стават **незаменим механизъм едновременно за подкрепено и овладяно, премерено** реализиране на инстинктите. *Всеки друг от архетиповете може да се актуализира, идентифицира и „очисти“ и в друг тип социална среда на по-малките групи – семейни, професионални, по интереси и убеждения – персоната, анимуса анимата. „Сянката“ се нуждае от обема, масата на целостта, от нейното причастие, от нейния глас, от нейната душа, от нейната множественост.* Това са характеристиките и условията, създавани от масите.

Неслучайно масовите събития и движения (масите и тълпите) са оприличавани в литературата на звяр, чудовище, лавина, река, огън, буря, гора, море, вълна, стихия – това са все наложили се символи на образа на масите/тълпата. Те изразяват техния **дух и характер**:

- нещо цялостно
- нещо живо
- нещо много ярко и колоритно
- нещо много мощно,
- **НО** и тъмно и тайнствено
- непредсказуемо и изненадващо
- обратимо

двойствено.

Обобщение на интеграционния потенциал на масите/тълпите:

1. Те все повече се превръщат в *основни и естествени форми на социален живот*, съответен на глобалната социална среда. Те нямат вече тези изключителни характеристики на специални, по сериозен революционен повод случващи се събития, както в предишните епохи. Те отново придобиват *своя естествен статут*. Тъй като такъв статут те са имали *единствено в племенния строй на човечеството*, затова казвам, че днес отново се възраждат *племенните събития и формирования на човечеството*.

2. Те все повече се превръщат в *активен механизъм за социо-културна интеграция*, защото нараства участието на млади хора в тях.
3. Масите и тълпите на XXI в. имат определена *степен на самосъзнание* (заради различната и по-висока степен на образование, култура, информираност) и не се поддават по същия начин на манипулация, както предшествениците си.
4. Те имат *мощтен потенциал* (от „конюнктурна“ ситуационна гледна точка заради 1 и 2; и от онтологична съдържателна гледна точка заради своята същност) *да се превърнат във фактор на тази интеграция, ако останалите социални фактори* – семейство, образование, институции, политически сили, медии, ги припознаят като такива и ги използват балансирано и в „мяра“, **договаряйки се с тях.**

Ето защо изследователският интерес се насочва **към участието на младите хора** в тях. **И още**, защото с всички останали свои динамични непредсказуеми характеристики масовите движения на XXI в. се оказват достъпни, нещо повече – отворени; оказват се подходящи; оказват се **съответни** на характерологията, възрастовите специфики, на образоваността и информираността, на технологичната култура и манталитета на младите хора, на техния приключенски дух. И ги превръщат бързо в едни от **основните си и най-активни компоненти. На трето място, промените в характера на съвременното училище**, неговото отваряне и демократизиране, установяването на режима на партньорство с всички други формални и неформални организации, институции и формирания, **облекчава допълнително режима на асоцииране и на инициране** на масовите прояви в училищна и извънучилищна среда. **На четвърто място**, горните условия заедно повишават и **опасностите за младите хора и за обществата** от това участие. Затова от изследователска гледна точка са резонни въпросите и хипотезите, с които се е заело настоящото проучване.

Седмо Масите в масовото училище

„Масата“, като всеобщност на достъпа, е навсякъде – това може много добре да се види и в образователната система – масите са вече в класните стаи, в университетите и чрез тях – в институциите, на пазара на труда, в медиите, на сцената... „Масите“ са стимулирани от културната стратегия на международно равнище – „риалити“ изяви завземат голяма част от териториите на много видове професионални дейности, особено свързаните с публичност.

Озоваваме се в един сериозно трансформиран социален контекст в класната стая (училището) на XXI в. – „масовото училище на масите“. И на въпроса защо всички ходят, все пак, на училище (поне от време на време), защо всички млади хора се опитват и влизат във висшите училища, „без да искат“ и като не виждат смисъл, и като е безполезно, и като на пазара не важат дипломите. Защото има нещо по-силно като притегателна сила в тази отворена „широко скроена“ инфраструктура, не така строго регулирана (въпреки всички вътрешни и външни оценявания), готова институционална среда – **удобно място за срещи е**. Да, „Всички отиват и аз защо да не съм там?“ е **формула на седянката** в постмодерния ѝ вариант – на дискотеката, на площада, на „купона“. Така съвременната маса наготово ползва социалната инфраструктура. Мобилните връзки и технологични устройства добавят **още един аспект** – можеш да си в тълпата и без да участваш физически, ако се налага да бъдеш на друго място. *Днес човекът живее, „отсъствайки“*. Сигурни сме, че скорошното бъдеще, т.е. „утреото“ **на образованието, ще бъде дистанционно**. Но не заради изпреварващи причини ефективност, привлекателност, качество и т.н. **А по чисти социални интеграционни принуди – това е образование по волята, по принудата на масите** (извинявам се, ако звучи грубо). И като обратна тенденция постепенно, т.е. „вдругиден“, ще започне обратно възраждането на „елитарното“ образование „на живо“ и по малки групички.

Но да се върнем отново **на масите в класната стая**: до скоро, само до преди няколко години, обучението (като педагогическо взаимодействие) беше все още концентрирано в себе си, дори и антиподните отношения на противодействие между учители и ученици удържаха отношението като цяло, като взаимен интерес. **Но все повече младите хора не противодействат на учителя, не се занимават даже с него**, не му обръщат внимание, те не го забелязват, те си вършат своите неща – дистрибуторство, чатене по мобилните, гледане на лекции, клипчета, даже цели филми, или на концерти по смартфоните, интернет покупки, вършене на разни други неща, играене на карти, спане, и т.н. Ако се направи анкета с единствен въпрос „Какво вършите по време на час?“, убедена съм, че ще получим цялото разнообразие на ежедневието, случило се в образователна среда и с извънобразователно съдържание. **Тези действия нямат за адресат другата страна на бинарната дейност обучение**. Те просто са паралелни. **Това изземване на пространство–времето на образованието и разполагането в него на други дейности, изпълването му с друго съдържание, е една тиха революция; един постепенен, но категоричен преврат; една обществена апроприация (а образователна експроприация), инсинуирана от цялото общество, но реализирана чрез младите хора – имаща кураж от подкрепящите я в същността си и прекрасни в декларираните си намерения, но криворазбирани и кривоприлагани принципи на толерантност, равни права, достъп, личностна автономност**. И също така

стимулирана от цялата мрежа на реклами и дистанционни клиентски услуги, адресирани към младите хора – адресант и активен манипулатор е същото това общество, същата тази бизнес среда, които недоволстват от качеството на човешкия продукт, „произвеждан“ от образованието.

За младите хора спонтанните формирания са **много по-критични** като среда за психо-емоционално и социално интегриране, понеже те са в активен процес на търсене и изграждане на себе си, тук опитът е противоречив като образци на социално поведение. Затова **училищната общност като гражданско общество** е изключително важен стабилизиращ и формиращ фактор за психо-емоционалното и социално развитие на младите хора (**вътрешна проекция**), която все още ни предстои да изграждаме. **Втората външна проекция** е политиката на образованието като цялостна система за участие в решаване на социалните проблеми (които се проектират върху развитието на нашите деца), за да не продължава да бъде само потърпевшо на мегапроцесите на обществени промени. **Съчетаването на вътрешните и външните проекции на значимостта на училището и на системата като цяло са според мен гаранциите за пълноценно, богато, живо, не цензурирано, а едновременно свободно и подкрепяно/насочвано развитие на младите хора.** Училищната общност като гражданско общество може да предлага разнообразни средства и механизми за удовлетворяване на психо-емоционалните и социални потребности на младите хора и да бъде естествен мост и трамплин (защото ще подготвя младия човек) за включване в по-големите масови формации. Да подготвя младите хора да се включват в най-екстремните форми на граждански живот – масовите.

По презумпция правова държава и гражданско общество се предпоставят **като взаимни гаранти**. Можем да обозначим и класифицираме този **троичен комплекс функции на съвременното гражданско общество** по подобие на трите власти в правовата държава. И да ги отнесем **към съвременното училище:**

- **„законодателна“ функция на гарант** (гражданското общество като гарант на правовата държава и като гарантирано, породено по необходимост от нея);
- **„изпълнителна“ функция на партньор** – в екип с трите власти в държавата за осигуряване и реализиране на основните права на личностите;
- **„съдебна“ функция** или власт на гражданското общество **като коректив** – критик, контролор на държавните видове власт – дори и примерът за „ден на парламентарен контрол“ в българското Народно събрание е красноречив опит за тази контролна съдебна функция на гражданското общество.

В своята история образованието възниква като индивидуално и частно дело, за да се превърне в един момент в национална и държавна визия – съот-

ветна на неговото предназначение не само на хранилница на най-доброто от човешките постижения (ретроперспектива), не само на предавателен механизъм на това най-добро (настояща перспектива), **но и на създател** на прогреса (бъдеща перспектива). Заедно всички тези перспективи го укрепват и като коректив и критична опозиция на ретроградността и назадничавостта. Нещастливо наротивът ни предава, че никои управници не обичат умен народ. Същност образованието е **„ничия територия“ и като такава е защитена, неприкосновена – единствената независима по същността си сфера** в социологическата структура на обществото – независима от пазарния икономически интерес, независима от управленския държавнически интерес, независима от политическия интерес, независима от информационния интерес, независима от военния интерес. Защото е **обитавана от най-безспорната универсална през всички векове и хилядолетия на родово оцеляване ценност** – родовите човешки деца, възплъщение на живота; и защото е **съответно обслужвана от специалисти, по определение „безкористни“**. Този специфичен уникален професионален статус и статут на образованието се нуждае от напомняне и ново осмисляне. На образованието можем да гледаме като на един вид **особено обособено островно гражданско общество, недосегаемо за разгарящите се във него страсти**. Гражданско общество с потенциала и всички ресурси да действа в **3-те типа** взаимодействия на едно ново равнище – **и като партньор, и като гарант, и като коректив на двойката „държава–гражданско общество“**.

За да бъде себе си, образованието следва да **възроди гражданската (си) инициатива и да функционира чрез комплект педагогически условия** за подготовка на младите хора като граждани, включително и за участие в масови формирования:

- **първо**, самото то да бъде активно и да предизвика (да настоява) за своите **функции като гражданско общество (гарант, коректив, партньор) спрямо** дейността на останалите социални и държавни структури;
- **второ**, на всички свои нива (**система, регионални нива, институция, групи**) самото то да **структурира и да функционира чрез диалога** формално образование–неформално–информално образование;
- **трето**, **самите образователни и педагогически организации да развият в себе си граждански общества и да функционират чрез диалога** представители на държавната власт (педагогическо ръководство) и „вътрешно“ гражданско общество с неговите структури (на специалисти–на обучавани ученици–на родители) – обединения и инициативни групи, ученически съвети на класа и на училището, настоятелства и сдружения на родителите;

- **четвърто**, да реализира **в национален и в международен план водещата си консолидираща функция** – на самото себе си и на останалите международни структури;
- **пето**, **постоянно образователно професионално присъствие в националната информационна и медийна мрежа** – изграждане на *национални и регионални образователни програми* и образователни канали; **професионализация на образователната журналистика**;
- **шесто**, на **експертно равнище представители на образованието да участват в стратегическото планиране на дейностите и развитието в останалите основни социални сфери** – **икономика, социална сфера, култура, комуникации и технологии, управление, възпроизводство**, които следва логично и ясно да **заявят своите интереси и претенции** пред образованието от гледна точка на бъдещия гражданин, специалист, професионалист;
- **седмо**, **държавни, национално приети критерии и норми за медийните политики** от гледна точка на подрастващите.

При решаването на всички тези задачи предложенията и позицията на училището да се изработва съвместно от трите основни групи участници в него – учители и други педагогически специалисти, ученици, родители. В такава ситуация младият човек ще се чувства значим, защото действително ще бъде **реален, а не „бъдещ“ участник** в живота на своето населено място, на своята група, на своя народ, на човечеството.

Осмо

Емпирично проучване на младежкото участие в масовите неформални движения и събития

Методика на емпиричното проучване

След теоретичните равнища на проблематизация и концептуализация:

- след теоретичните анализи,
- след характеризирането на масите и тълпите в съпоставителен план: класическата епоха и техните трансформации в глобалния свят,
- след обхващане на проявленията им чрез и в масовото образование,
- след анализ на психосоциалната идентичност и на особеностите/функциите на емоционалния ѝ компонент в юношеска възраст,
- след оформянето на тази база на концепцията на изследването,

неговата обща начална хипотеза има своите конкретизации:

- *Първа работна хипотеза* предполага, че определени педагогически условия за общо гражданско формиране и на постефекта от масовите неформални движения и събития биха повишили ресурса им като

механизъм за социо-културна интеграция на младите хора (8, 14, 18, 19 въпроси от анкетната карта).

- *Втора работна хипотеза* предполага, че позицията на младите хора през XXI в. относно участието им в неформалните масови образувания не се влияе толкова от пола като фактор, а по-скоро от възрастта и свързаните с нея социални, социално-психологически и социо-културни характеристики – образование, психологическа и социална зрелост, степен и фаза на самоопределение и определяне на житейските приоритети (1, 2, 3, 21 въпроси).
- *Трета работна хипотеза* предполага, че младите хора ще изявят далеч по-консервативно и строго отношение спрямо участието на бъдещите си евентуални деца, отколкото към собственото си такова в масовите спонтанни неформални мероприятия (6, 3, 4, 5 въпроси).
- *Четвърта работна хипотеза* предполага, че масовите „племенни“ събития действат като уникален метамеханизъм за социо-културна интеграция (приобщаване на родово равнище) като **едновременно** реализират индивидуалните, но всеобщи човешки инстинкти на „Сянката“, и удовлетворяват „екипа“ потребности „физическа/психосоциална сигурност–себerealизация“. Това е изключително важна хипотеза, свързана с ядрото на изследователската концепция за новите възможности на масовите социални формирувания като механизъм на социо-културна интеграция на родово равнище в епохата на глобализация. Проверява се чрез анализа на 2, 3, 4 и 20 въпроси.
- *Пета работна хипотеза* предполага, че младите хора свързват властта и водачеството на големите групи, от една страна, с користен интерес и манипулация, а от друга, че ще заявяват категорично отстояване на личните си позиции и интереси. Това *косвено потвърждава, от една страна*, теоретичните тези за промени в съвременните характеристики на масите по посока на повишаване на тяхната обща и социална култура, а от *друга страна, значимостта за младите хора на участието в тях, независимо от съзнаването на риска за манипулация, което ги характеризира като противоречив, но активен фактор и спонтанен механизъм за изграждане на емоционална идентичност и за социо-културна интеграция*. Основен източник за доказване на тази хипотеза е и качествено изследване на интерпретация на сентенция, и двете анкетни карти.

Шеста работна „бъдеща“ хипотеза предполага, че най-значим фактор за участието на младите хора в определени типове масови събития (еди-

нични и случайни **или** инертни и с посока и цел, съответстващи на жизнени приоритети) е тяхната обща и образователна култура, както и социално-икономическите и културни условия в региона и конкретното селище. Предполагам, че съществуват различия в нагласите и позицията на младите хора от едно малко селище и в голям град заради различията в социо-културните условия на живот и информационната мрежа. Изследователската извадка не е достатъчно представителна за подобни категорични изводи, въпреки че в реализирания периметър се индикират такива. Това са **отворени хипотези в бъдещето, защото съм убедена, че проблематиката на големите социални формирования тепърва ще се разработва на ново равнище, така както те са с нови характеристики и значения в новия социален контекст на глобализация.**

Времева рамка на емпиричното изследване и изследователска извадка

Анкетното проучване и качествено изследване обхващат общо 239 млади хора на възраст от 16 до 23 години:

- 54 ученици: от IX (15 души), X (11), XI (28) клас от СОУ „Възраждане“ гр. Русе; 84 ученици: от X (65) и от XII (19) клас от 134 СОУ София с изучаване на иврид „Димчо Дебелянов“; 71 студенти бакалаври от I и II (18 студенти), III и IV курс (53) на СУ „Св. Климент Охридски“ от специалности Педагогика, Неформално образование, Социални дейности; 30 студенти от III (15) и IV курс (15) от РУ „Ангел Кънчев“, филиал Силистра.

Анкетното проучване и качествено изследване се разполагат в *периода октомври 2012–април 2013 г.*

Представяне на инструментариума

Защо *анкетната карта е само за ученици*? *Първото основание* е закодираното косвено допитване за участието и ролята на родители и учители през мнението и оценката на младите хора, защото те са основните участници в движенията и за извеждане на съгласувани, приемливи от гледна точка на спонтанния характер на явлението претеглена „чужда намеса“ (въпроси 3, 4, 5 в анкетната карта). *Второто основание* е упражняването на балансирана гледна точка на младите хора – веднъж спрямо своите родители и учители като участници и втори път като проектиран родител спрямо хипотетичното си бъдещо дете. Тази двойственост на ролите и двуизмерност на проекциите позволява след това данните да се анализират все от позициите на баланса и съгласуваността, на мярата независимост/намеса в този тип

социални явления – маси и тълпи, големи социални образувания, съществуващи на тънката граница между разпад и обособеност. Мярата в характера и степента на организираната външна намеса в този тип явления е най-важното нещо.

Анкетната карта и анализът на данните за младежкото участие в масовите неформални формирания и събития се нуждае от някои *предварителни обяснения и уговорки*:

- включени са *буферни и контролни въпроси*, чиято функция се разкрива в процеса на анализите и проверяват обективността на инструментариума;
- в някои отделни въпроси има заложен *контролни вариации на променливите*, които също се анализират и разкриват в процеса на изследователския анализ като работещи за надеждността и валидността на инструментариума;
- *принципът на „множествената слепота“* при провеждането, въвеждането, статистическата обработка и анализа на данните е не само от значение за самото изследване при контролиране на ефекта „Пигмалион“, особено опасен за социалните, социалнопсихологическите, педагогопсихологическите и педагогическите изследвания, но и за *конфиденциалния характер и доверителност на процедурите заради самите участници* – ученици и студенти, които държаха в тази сфера тяхната откровеност да бъде гарантирана и закодирана;
- от младите хора и от педагогическите ръководства бе поискано изрично разрешение за публичност на информацията от отговорите. А конкретната информация *в имена* от отговорите на въпроси 9, 10, 11, *личната информация* в 13 и 14 въпроси, *доверителната информация* от отговорите на 17-и въпрос в анкетната карта за младежкото участие в масови формирания бе комуникирана в процеса на обратна връзка и индивидуални разговори. Данните бяха обработени в количествено и качествено отношение за изграждане на груповите поведенчески модели.

Анкетната карта се състои от 20 въпроса, разпределени в 5 групи и 4 суб-скали:

1. Първа група въпроси имат *информативен характер* – субскала *участие*, свързани са със събирането на фактическа информация за участието, честотата и формите на това участие на младите хора в масови събития – 1, 3, 4, 15 и 16 въпроси. Информацията има отношение към *втора и четвърта работни хипотези*.
2. Втората група въпроси имат *рефлексивен и оценъчен характер* – субскала *осъзната мотивация и съпричастност/ангажираност*, за особеностите на събитията, участниците в тях и на тяхната роля в

живота на младите хора. Въпрос 2 е за мнението на младите хора за характеристиките на масовите прояви, съответстващи на техните мотиви. Въпрос 3 е контролиращ чрез условията за участие – с кого и защо? Въпрос 5 едновременно контролира и конкретизира предходните, питайки за участието в такива събития при определени личностни условия – „Би ли участвал(а) заедно с“. Въпрос 12 пита за характеристиките на водача, а 14 насочва към евентуални негативи, притеснения и страхове, свързани с такива мероприятия – „Какво те притеснява?“ Тази група въпроси е свързана с *втора работна хипотеза*

3. Трета група въпроси имат *самооценъчен характер* – *субскала себедентификация и самооценка*, те извличат усещането и самопреценката на личното участие на младия човек в масовите мероприятия и движения. Въпроси 7 и 12 питат за участие в ядрото и като притежател качества на водач на масова група; въпроси 9, 10, 11 провокират представите на младия човек за образци с положителен и обратен знак из целия международен и национален спектър на такива прояви. Въпрос 17 пита за претърпяна или наблюдавана сериозна злополука по време на масови събития. Въпрос 20 извлича информация за преживяванията и спонтанното значение на участието в масови събития за тяхната социална интеграция. Тези въпроси проверяват *втора и четвърта работни хипотези*

4. Четвъртата група въпроси са *проективни* – *субскала себепредстава и интеграция*, свързани както с личното участие в масови прояви, така и с евентуалната форма на педагогически организирани условия за тяхното отразяване. 6 въпрос извлича отношението на младия човек към неговите бъдещи деца спрямо тяхното участие в такива мероприятия (към *трета работна хипотеза*). Въпрос 8 е свързан със символизирането на такива движения; въпроси 18 и 19 са насочени към събиране на информация за *първа работна хипотеза* за *мярата* на педагогическите условия за регулиране и повишаване на капацитета и позитивния характер на масовите образувания като социо-културен механизъм за младежка интеграция.

5. Петата група въпроси (21) са *демографски* и са свързани с *четвъртата работна хипотеза*.

В процеса на статистическа обработка на данните са използвани следните **математико-статистически методи в SPSS** :

- методи и величини на *описателната статистика* – средноаритметични стойности, мода и медиана, както и стандартно отклонение;
- методи за проверка на *наличие на корелация* – *Chi Square Test* като непараметричен тест за проверка на връзката между променливи в

- номинални скали при съблюдаване на изискваните предварителни условия за коректно приложение: да няма по-малка честота от 5 в повече от 20% от клетките и минималната очаквана честота да е 1;
- методи за оценка на *степента на корелация* – при въпросите за качествени променливи с *Phi коефициент* и *V Cramer 's*, като се тълкуват само когато $\text{Approx.Sig} \leq 0,05$. При ординално скалираните променливи са използвани коефициентите на рангова корелация на *Spearman* и *Kendall*. При количествените променливи е използван коефициентът на *Pearson*;
 - методът *ANOVA (Analysis of Variance)* като параметричен тест за сравняване на повече от две независими извадки чрез еднофакторен и многофакторен дисперсионен анализ за измерване на здравината или силата на факторната връзка (асоциацията) между вариациите на променливите. Съблюдавани са предварителните условия за използване на анализа: теоретически обосновани предполагаеми факторни зависимости; нормално разпределение по резултативния признак; еднакви дисперсии в извадките (относителните дялове като случайни независими извадки спрямо факторната променлива); осигурено е контролиране върху другите фактори чрез аналогични процедури ANOVA. Приложен е коефициентът *Eta Square* като мярка на асоциацията в ANOVA.

Изследването не е с представителна извадка и се задава равнище на гранична значимост 0,05. Където данните удовлетворяват по-прецизното равнище на значимост 0,01, то това е специално указано в програмата при реализиране на оценяването. Всички статистически заключения се правят въз основа на съответствието на изявената значимост Asymp.Sig на фиксираната: $\text{Asymp.Sig} \leq 0,05$ за валидност на H_1 и $\text{Asymp.Sig} \geq 0,05$ за валидност на нулевата хипотеза.

Интерпретацията на *сентенцията на Айзенхауер* „Всеки може да постигне всичко, стига да не го е грижа кой ще обере лаврите“ е интегрирана във времето на провеждане на анкетното проучване. Инструкцията предлага да се използват 5–6 изречения в рамките на 5 минути – едновременно спонтанно, но концентрирано и откровено. Сентенцията на Айзенхауер бе предложена на общо 155 млади хора – 84 ученици – 65 от X и 19 от XII клас на 134 СОУ „Димчо Дебелянов“ гр. София и на 71 студенти от I до IV курс на СУ „Св. Климент Охридски“ във Факултет по педагогика. Върху сентенцията работиха по лично желание 40 ученици и 37 студенти – близо 50% от всички поканени. Изследователят смята, че това е достатъчно основание да се направи задълбочен и значим контент-анализ на позициите на младите хора, отказът от интерпретация също е показателен за определена степен на ангажираност и откритост на младите хора.

Анализ на резултатите от анкетното проучване

А. Масите като спонтанен и многофункционален механизъм за социо-културна интеграция

Като цяло и двете основни групи изследвани лица – ученици и студенти, са с близки нагласи за участие в определени форми на спонтанни масови формирания и събития (Въпрос 1 в Приложение 1): най-висок процент за участие в тях имат училищни и университетски празници и дискотеки, художествени масови прояви на открито и национални празници, масови спортни мероприятия, културни събития в зала – и класически, и съвременни (от 50 до 95% в позитивния спектър на „не пропускам“, „често“ и „понякога“). Следват, но с доста по-ниски проценти (между 20 и 30) масовите граждански движения и демонстрации (права и свободи, екологични и професионални), политически демонстрации и стачки, манифестации и шествия. Категорично най-нисък е рейтингът и за двете групи изследвани лица на религиозните движения и масови прояви – с по 9,5% при ученици и само 1,9% при студенти. Още в началото може да се направи *изводът за общата ориентация на младите хора към масова и спонтанна, но **доверителна** социална среда.* Под „доверителност“ се разбира социална среда, която **по определени социални и културни параметри гарантира предварително общност, приетост и споделеност за участниците.** Положително е, че младите хора изявяват като значими за себе си културните, институционалните, народностните характеристики на масовите формирания и събития. *Във* Въпрос 2 младите хора ранжират основните характеристики на масовите събития. И в двете групи на водещи позиции са „обединяваш се с други в името на обща значима цел“ (16% студенти и 11% ученици), „забавляваш се“ (съответно 14 и 19%), „чувстваш се значим“ (11,7 и 6%), „споделяш с много хора нещо важно“ (12 и 8%), „разтоварваш се“ (11 и 14,5%), „изпускаш парата“ (5 и 7%), „част си от нещо по-голямо“ (12,5 и 11,4%).

Тълкуването и съпоставката на данните позволяват *няколко важни извода:*

- *Първо*, „характеристиките“ са свързани с човешките потребности и в случая водещ се оказва тъкмо хипотетично предположение – комплекс „*сигурност–себереализация*“ – масовите спонтанни формирания удовлетворяват по уникален начин едновременно и инстинктите на „сянката“ (защитеност, разтоварване и „изпускане на парата“, част от голямото), и висшите потребности от социална себереализация и оценностяване на човека (значими цели, общи стремежи, споделяш с много хора нещо важно). Това потвърждава *четвърта изследователска хипотеза* за мощния социо-културен интеграционен потенциал на масовите формирания тъкмо заради съчетаването на техните характеристики, удовлетворяващи „разда-

лечени“ по класическата пирамида на Маслоу родови или универсални (всеобщи) човешки потребности.

- *Второ*, статистически значими полови различия не се установяват и те са по-слаби от възрастовите. Това подкрепя *втора изследователска хипотеза*, че по отношение на участието в масови формирования и събития по-важна е ролята на възрастта и свързаните с нея социални, културни и психологически промени в съвременния млад човек, отколкото половата му принадлежност.
- *Трето*, данните дотук заявяват *косвена подкрепа* и на *първа основна работна хипотеза*, че *определени педагогически условия и механизми* биха могли ефективно да се създават и да използват притегателната сила и значимост на масовата спонтанна среда, превръщайки я в значим и позитивен фактор за психосоциално и социално развитие на младите хора.
- *Четвърто*, активността на младите хора в цялото изследване и при отговора на Въпрос 2, който позволява да се посочат *всички значими за тях характеристики* на масовите събития, е изключително висока – 477% в отговори за студенти и 459% за ученици. Това означава, че средно младите хора посочват по 4–5 характеристики, което потвърждава категорично *четвърта работна хипотеза* в аспекта на масовите формирования като „**многофункционален мощен**“ механизъм за социо-културна интеграция. Косвена защита и проверка на *надеждността и валидността* на инструментариума (конкретния въпрос) е фактът, че в опция „друго“ има само по един посочен отговор в двете категории лица.

Въпроси 3, 4 и 5 от анкетната карта са много важни за изследването. Те определят и ранжират „значимите други“ за учениците и студентите при участие в такива събития. Взаимно въпросите се контролират и същевременно задълбочават информацията, необходима за уточняване на валидността на *първа и втора хипотези*, търсещи мястото на социалнопедагогическите и професионално-педагогическите субекти/фактори от групата на външните (първа хипотеза) и тежестта на възрастта и пола от групата на личностните фактори. *Във Въпрос 3* студентите биха участвали в такива мероприятия дори и да са „сами, ако им е интересно“ (20%), учениците само 14%; студенти, ако „приятелите им са там“ (24%), ученици 28%. Студентите се мотивират на следващо място и от „имам време за убиване“, „просто да има с кого да отида“, „по повод на нещо значимо“, „да ме интересува живо“. Тези мотиви са значими и за учениците. Единствената значима разлика е свързана с автономността – учениците сами, ако не са с някого, по-трудно ще се решат да се включат в масова среда. През годините се запазва *ценността на най-близката социална среда* при избора за включване в масови формирования. Младите хора търсят да си

я гарантират, да се обградят с нея и така защитени да се „гмурнат“ в непознатия социален океан. Този извод се откроява на много места в изследването и мисля, че това е един от ефектите на глобализацията в световен мащаб. Или както се казва, „всяко зло за добро“, защото в несигурната, изменчива и рискова глобална среда съвременният човек и специално младият човек като че ли започва да реабилитира в очите и в сърцето си стойността на най-близките – семейство, приятели, връстници, съмишленици.

Факторният анализ позволява да се твърди, че *вариациите на възрастта* „по-възрастни“–„по-малки“ нямат значение при избора на партньор за включване в масово формиране. В случая на преден план излизат социалните характеристики на „другия“. Това косвено потвърждава *валидността на втора хипотеза* за водещата, но относителна значимост на възрастта (в социален, а не в биологичен смисъл) като фактор за участие в масови формирования. Потвърждава също така изведената на теоретично равнище характеристика „отвореност“ на масовите глобални формирования.

Във *Въпрос 4* и двете категории лица определят като предпочитани свои събеседници по отношение на масовите прояви „приятелите“ (32% студенти и 32% ученици) и близките възрастни (23 и 26% за родители; 17 и 15% за братя и сестри). Следват съучениците, интернет мрежата с всичките ѝ възможности. За съжаление „с учители и преподаватели, ако ни попитат в клас“ е с драстично нисък рейтинг – по 2%. Въпросът позволява да се отбележат всички използвани контакти, така че това облекчава ситуацията за всички партньори на младите хора да бъдат оценностени. Кумулативните проценти са по 300 – всички млади хора посочват поне по 3 групи свои партньори и сред тях ние като професионалисти партньори не попадаме. Прави впечатление, че рейтингът на „братя и сестри“ е доста по-нисък и в двете групи лица в сравнение с този на родителите.

Тук си позволявам да направя едни „странични“ за работните хипотези на изследването разсъждения и изводи, но значими за съвместното ни социално общжитие и за поколенческите взаимоотношения. И в други въпроси от анкетната карта тази *разлика в предпочитанията към братя/сестри и родители прави впечатление*, особено на фона на високия рейтинг на приятели, съученици, връстници. Т.е. братята и сестрите не се усещат като приятели и партньори, което е най-малкото странно. Смятам, че това е нерадостен резултат, който ще има последици и в бъдещето, на установилите се през последните десетилетия възпитателни и семейни практики да се акцентира върху контактите и общуването „родители–деца“, а не върху общуването и съвместното живеене между самите деца. Като че ли днес учим децата да се разбират с нас, а не толкова помежду си. И така те растат отчуждени едни от други и практически много често непознаващи се и без опит на контакти между тях самите.

Въпрос 5 позволява да ранжираме всички значими „други“ за младите хора, ако трябва да изберат с кого от тях ще се включат в масово формиране и събитие. *За студентите* това са приятелите (50%), родителите, състудентите, връстниците, хора с общи възгледи, по-възрастни с по 24–28%; преподаватели, непознати и по-малки с по 8–13%. Но при всички избори студентите заявяват и различни степени на условност: „само ако се разбираме“ поне по 22% дори и за приятелите, и „тази характеристика няма значение“ поне по 15%, с изключение на приятелите. Това говори за независимост при оценката и за тенденция на освобождаване от предразсъдъци, както и за преодоляване на социалния конформизъм. Само приятелите нямат избрана вариация „категорично не участвам с тях“. *Ученическите избори* и оценки са *по-безусловни* и *по-крайни* само по отношение на оценката на родители и приятели – за първите изборът е с 5% по-нисък и условието „ако се разбираме“ с 4% по-високо, а за вторите и изборът се покачва до 75%, и условността пада до 9%. Третият по-различен избор е оценката на учителите – 10% избор „предпочитам и само с тях“, но „само ако се разбираме“ – 25%. И четвъртият различен избор е „хора с общи възгледи“ 35,7% – доста по-нисък от този при студентите (59%).

Корелационният анализ откроява значима зависимост между изборите и възрастта на участниците, като зависимостта по полов признак е по-ниска.

Изводите, които се налагат и уточняват валидността на първа и втора изследователска хипотези:

- *Възрастта* и свързаните с нея характеристики на социалното и психологическо съзряване е съществена детерминанта при определяне на поведението и изборите на младите хора за участие в масови формирования – значими са родители, приятели, хора с общи възгледи, връстници. Учениците са по-крайни и зависими от груповите характеристики и принадлежност, т.е. от социалното статукво. Студентите демонстрират по-висока рефлексивност, автономност, надпредразсъдъчност и стремеж за преодоляване на конформизма.
- *Факторите от близката среда* запазват авторитета и значимостта си през годините. Възрастта не влияе върху тяхната ценност и не води до преоценка.
- Тревожно ниска е оценката на *педагогическите фактори* в лицето на учители и преподаватели, та дори и на съученици, които са с доста по-ниски избори от водещите други фактори. Педагогическите представители са с неусвоен и нереализиран потенциал за взаимодействие и подкрепа на младите хора за участие и социо-културно интегриране чрез масовата среда, която е една от основните в съвременния свят.

Въпрос 21 не само представлява един вид обобщение на мястото на масовото събитие в жизненото време на младия човек като един вид заключение и изходна врата от анкетната карта, но и разкрива *силата на преживяването му, допълвайки Въпрос 2* и същевременно контролирайки го. Студентите го свързват в най-голяма степен с „нещо от личния живот“, след това с „нещо с обществения живот“, немалко са сравненията с „нещо от спортния живот“ и също така „с нищо друго не мога да го сравня“. *За учениците уникалността на преживяването при участие в масово събитие е още по-изявена: мненията им се обединяват по-категорично около „нещо от личния живот“ и „с нищо друго не мога да го сравня“.*

В случая, за изследването са важни не толкова цифрите, а обстоятелството, че участието в масови формирования и мегасъбития определено има емоционална силна ангажираност за младите хора, преживява се дълбоко и спонтанно, оставя трайни следи и засяга формирането и промените в техните цялостни жизнени позиции и отношения, защото заема *специфичен, особен и незаменим статут в спектъра от жизнени формирации събития – едновременно интимни, дълбоко лични, но и социални, свързани с обществените им висши стремежи за себереализация.* Ето това обстоятелство отново се свързва с валидирането на основната изследователска *четвърта хипотеза* за мощния интеграционен потенциал на масовите спонтанни формирования и събития в съвременната епоха, който трябва да бъде разработван и използван от социалнопедагогическите фактори и системи за заздравяване на културната връзка с нашите деца.

Б. Младежката автопрогноза

Специално обособявам този параграф, въпреки че ще интерпретира данните от малко въпроси в анкетната карта, заради неговата значимост и заради моста между времената, т.е. *заради перспективата*, без която всяко ситуирано в конкретния момент проучване губи жизнеността и смисъла си. Анализът се съчетава по-нататък с анализа на кратките съчинения-интерпретации върху сентенцията на Айзенхауер, която също ги поставя в ситуация да проектират себе си като оценностено цялостно жизнено и социално поведение чрез решаване на имплантираната дилема „значим смисъл-усилие-възнаграждение-удовлетворение“.

В анкетната карта *Въпрос 6* проблематизира *личния интимен аспект* на социалната активност на младия човек в перспективата на бъдещето, и то в съпоставка с отношението му към бъдещите му деца. Макар и единичен въпросът е изключително информативен, защото задвижва и провокира оценка на базата на себеоценката (чрез едновременна съпоставка на диспозиции и отношения между личността в сегашната ѝ среда с роля на „дете“ и подрастващ и бъдещата ситуация в роля на „родител“ и възрастен с всички произтичащи последствия на социални отговорности).

И ученици, и студенти ще „държат на определени условия – да е безопасно и да е с познати“; „да знаят“, „ако му имат доверие“, „пак ще се безпокоят“, „от определена възраст нататък“, а има ученици, макар и малко, които „са категорично против“, има и други, според които „зависи“. Всичко това е разбираемо. Целта на въпроса е не да санкционира или да оценява младите хора, а да задвижи авторефлексията и уменията им да отчитат и гледната точка на другия, а също така и да се проверят полови и възрастови различия в позициите на младите хора, които да са насочващи за проектиране на едно градивно диференцирано педагогическо поведение.

Съпоставителният и корелационен анализ показва, че:

- като цяло *трета изследователска хипотеза* се потвърждава, защото независимо, че всички участници в анкетното проучване отговарят съдържателно и богато за личното си усещане в такива мероприятия, са твърде съдържани и условни, когато става дума за участие на техните бъдещи деца;
- *студентите по-спокойно, с по-голямо разбиране и доверие* разсъждават върху участието на бъдещите им деца в масови формирания – по-висок коефициент на „доверие“ за сметка на задължителните условия.
- *половите различия* не са от статистическа значимост;
- данните от следващите въпроси недвусмислено и тревожно индикират за *недоверие, неодобрение и слаба оценка* на младите хора за социалните образци на гражданско поведение и водачество. Това показва острата необходимост от критична себепреценка и преосмисляне на поведението и позициите на всички с претенции за публичност и социална ръководна функция на различни равнища и в различни аспекти. Педагогическата професия е част от тази социална претенция.

Ето защо в същия контекст на перспективата, не само личностна, но и професионалнопедагогическа, ще полага анализа на следващите въпроси: 7–11 и 13–14. Сравнително малко от участниците в изследването са били някога в основата/ядрото на зараждане и инициране на масови събития (7% студенти и 14% ученици). Но това различие във *Въпрос 7* не се отразява по никакъв начин върху следващите им позиции: и ученици, и студенти са единодушни в отговорите си по-нататък. И двете групи символизират на първо място масовата среда *с огъня* – бързина, мощ, светлина, движение, изненада, топлина (*Въпрос 8*), като отговорите на учениците са по-разнообразни и с по-голямо разсейване. Това, от друга страна, свидетелства за *по-голямата сензитивност на емоционалния свят на по-малките*, който е точно във фазата на опитване, на изграждане, на търсене, на любопитство. Студентите се консолидират около огъня и около вятъра, останалите отговори са просто единични.

На *Въпроси 9 и 10* дали има ли исторически или съвременен образец на масово движение, на личност–водач, които младите хора искат да следват, *около и под 1/5* от изследваните лица отговарят *утвърдително* за движение, а *за личност процентите са още по-ниски (между 10 и 15%)*.

За примери, които ги „отвращават“ (*Въпрос 11*), обратно, процентите са между 45 и 55 утвърдителни отговори. В това отношение не се диагностицират *нито полови, нито възрастови, нито регионални различия*. Тази група въпроси е *най-хомогенната* като установена позиция на анкетираните. Но тя *вероятно е семпло огледално логично моделно отражение на общата социална нагласа – единственото нещо, по което съвременното ни общество е хомогенно и единодушно като позиция, е, че няма силни и позитивни социални образци – нито персонални, нито институционални, нито групови*.

И също така *обяснява в настоящето изследване резервираността* на младите хора да се произнесат по това дали те самите притежават качества на лидери и водачи *във Въпрос 13* и какво ги притеснява или плаши в такава среда *във Въпрос 14 (масово ги прескачат)*, след отговора на *Въпрос 12* за ранжиране на водещите черти на лидера на масово движение или формиране. И за двете групи изследвани един лидер трябва на първо място „да познава масовата психика“ и „да притежава интуиция“; след това „да създава привърженици“, „да бъде обаятелен“. В нито една от групите „да бъде манипулатор“ не събира точки – по 4–5%, но реално погледнато откритите водещи качества на лидера предполагат тъкмо това – познаване на масовата психика, но защо? – за да се ангажира и насочва в определена посока; да има силна интуиция, но защо? – за да предвижда преди останалите тенденции и „на сяпо“ да ги води; да създава привърженици, но как? – с харизма, красноречие и обаяние, освен с думи. Но прескачането на „манипулативността“ като дума от младите хора, въпреки че отново се възползват от свободата да отбележат всички важни за тях характеристики и кумулативните проценти са по 300, говори за желанието им да се разграничат от користта, интересчийството и нечистоплътността, с които се свързва „тъмната страна“ на лидерството и водачеството на големи групи от хора.

Немного млади хора са били свидетели (22% студенти и 36% ученици *във Въпрос 15*), още по-малко потърпевши (4% студенти и 15% ученици *във Въпрос 16*) при участие в масови събития. И все пак, когато става дума за човешки живот и за живота на нашите деца, *и един процент е висок*, вик е за помощ и сигнал за тревога; и още – прави впечатление *сериозното предимство* по отношение на негативния и застрашаващ тяхната безопасност опит на *по-малките*. Персоналните споделяния *във Въпрос 17* за конкретни обстоятелства и събития бяха изрично уговорени предварително с инструкторите-анкетатори и със самите участници, че са конфиденциални и доверителни и могат ще бъдат комуникирани само при личен контакт отново с тях при пожелана обратна

връзка. Тези данни остават конфиденциална и ценна информация, използвана само в близката професионална педагогическа среда и в постобщуването ми с младите хора.

Анализът на тази група въпроси категорично ни показва, че **съвременните български млади хора са критични, мислещи, емоционални, откровено невярващи** в нас и в обществото ни. **Неверието е опасно, но откровението го опровергава и проявява скритата надежда**, която е действителната им същност като вяра – която е готова да се свърже с нас.

В. Ефективните и приемливи педагогически условия

Тук ще започнем с анализа на *въпроси 18 и 19* от анкетната карта, които директно питат за условията и за ангажираността на младите хора с тях. *Немалка част (Въпрос 18)* от студентите смятат, че безусловно „при всички случаи“ е полезно за обществото да се обсъждат публично такива масови прояви и участието в тях (30%); *най-голяма част* (50%) одобряват това, ако се прави с участието на „специалисти и компетентни лица“ (51%), след това „само ако има сериозен проблеми или заплахата“ (13%) и само 6% „не могат да преценят“. Ранжирането на условията за публично обсъждане *при учениците се различава съществено – най-голямата част* от тях смятат, че такава дискутиране и споделяне са нужни „само ако има проблем или заплахата“ (32%); 27,5% с участието на „специалисти и компетентни лица“; 22% „при всички случаи“ и доста повече в сравнение със студентите, 11%, „не могат да преценят“. Прави впечатление по-голямото разсейване сред учениците (те имат различни мнения помежду си как и дали въобще да се говори за тези неща) и по-големият процент с неопределени позиции. *Статистическата възрастова разлика по този признак е съществена* и в това отношение се потвърждава отново значимостта на възрастта като социална детерминанта за поведението на младите хора в пост-ситуациите на масовите събития (*втора изследователска хипотеза*). Статистически значима полова детерминираност не се отчита. **За педагогическите фактори е от значение отчитането и съобразяването с тези характеристики на ученическата аудитория** – по-резервирана и пасивна за споделяне и обсъждане, макар и по-еуфорична и искова при участие; по-противоречива и разнообразна в себе си по отношение на откровеното дискутиране и обсъждане на тези проблеми.

С какви средства и кога точно да става това се уточнява във *Въпрос 19*, като това мнение е пречупено през *личната готовност и ангажираност* на всеки да се включи в такива механизми.

Младите хора като цяло са склонни да използват *всички форми за такава поствързка* – и директни, и недиректни; и групови, и персонални, като *не извяват особено предпочитание* към средства и форми с участието на най-близката и особено на *професионалната педагогическа среда*. Това потвърждава

и съответства на резултатите от въпроси 3, 4, 5. *Студентите* се разпределят между „интернет мрежата“ с разнообразните ѝ възможности, „публично обсъждане в университета“, „сред колеги“. С нисък рейтинг са „специално предаване по телевизия, радио“, „само в определен кръг“ и само 4% не биха участвали в някакви форми на масовите прояви. *Учениците* в най-голяма степен ще се доверят на „обсъждане в клас“, после на „интернет мрежата“ и „публичен коментар в училище“. „Предаване по телевизия, радио“ също е със сравнително нисък рейтинг както при студенти, но за разлика от тях учениците в по-голяма степен не биха участвали в подобни форми на посткомуникация (13%). Какви *основни изводи* можем да направим?

Първо, обща съдържаност и пестеливост за обсъждане. Това е един от въпросите, в който младите хора могат да посочат *отново всички значими форми за обратна връзка* в целия процес на случване на масовото събитие – тук кумулативните проценти за ученици са между 150–165%, а за студенти 190–205% – това означава, че младите хора са твърде резервирани – избират по 1–2 най-много форми, докато при въпросите за характеристика на самите масови формирания, за тяхното участие в тях изборите бяха много по-наситени – по 4–5. По-висока плътност има и при готовността им да обсъждат с някого тези проблеми във Въпрос 4, при който обаче се избират персонажи, а не обща среда. Т.е. младите хора нямат доверие в общността и средата, макар че участват в масови прояви – това е един от *парадоксите на постмодерната и глобална епоха*, който, съм убедена, не е валиден само за младите граждани. **Глобалната среда се използва активно за действие, но не и като доверителна среда за споделяне – поведенческа, но вътрешна анонимност, затвореност и скритост.** Това корелира ясно с резултатите при отговора на Въпрос 3 „при какви условия ще участваш“, които констатираха *тенденция за предварително гарантиране на микродоверителната капсула от близки хора*, с които младият човек е готов да се включи в масовата среда. Затова и във Въпрос 4 „с кого обсъждаш своите участия“ на първо място са пак приятели и близки къщи, но представителите на масовите среди – и педагогически, и социални са на долните позиции.

Второ, учениците са по-пасивни, като избират само по един и рядко по два начина да комуникират по повод на масовите събития и, *все пак, за тях на първо място са дискусиите в клас.* Това предпочитание незабавно, много бързо трябва да се използва и усвои от педагогическата професионална среда като гласувано доверие, макар и с малка преднина.

Трето, по-голяма част от учениците въобще не биха участвали в подобни форми на обсъждане и усилията за промяна на това си струват, като се използват *възможностите на училищните дейности*; обучението по обществените дисциплини; часовете на класа; формите на взаимодействие с родители; партньорството с институции и представители на обществото вън от образователната среда.

Четвърто, изключително нисък рейтинг и авторитет на обществените институции и техните представители за младите хора. Този нелек и нелицеприятен, но необходим и информативен извод се налага не само от резултатите във Въпрос 19, а при съпоставката с отговорите и на въпроси 9, 10 и 11 в анкетната карта – младите хора нямат положителни съвременни образци за масови движения и ръководители, но пък имат доста негативни. Тук, във Въпрос 19, дейността на медиите получава незадоволителна оценка. *Трудно е да се работи за подготовка за включване в общество, което не ти харесва и в чиито представители нямаш доверие, чиито институции нямат общ и персонален авторитет. Някоя образователна система, никое училище, никой директор, никой учител сами не могат да компенсират и да се справят с това.*

Пето, очерталото се предимство на предпочитаните индивидуални, персонализирани, доверителни контакти за младите хора при споделяне, обсъждане на проблемите, свързани с масовите прояви и формирания, насочва към използване на капацитета на специалистите в педагогическа среда (класни ръководители, педагогически съветници и училищни психолози, на консултантите), на ресурсите на активното взаимодействие с родителите и семейната среда, на посредничеството на приятелската среда за активизиране и стимулиране на огласяването на младежките позиции и в по-широката социална среда. Влиянието и взаимодействието с младите хора в този сектор на сензитивно психо-емоционално и социо-културно опитване (експериментиране) трябва задължително да използва моста на близката доверителна среда. Директното атакуване като прокламации, внушения и манипулации, конфронтации и санкции (чрез директиви, правилници и наредби за „вътрешно“- и „външно“-училищен ред), макар и допустими, са безсмислени и неефективни.

В този контекст още веднъж и изрично се налага да подчертая четвърти извод – социо-културното интегриране, емоционалното укрепване и развитие, гражданското израстване на младите хора не може да бъде отговорност единствено на официално натоварените професионално-педагогически фактори. Социалната среда е длъжна, ако не активно да съдейства, то поне да се поддържа в прилично състояние, за да бъде и приличен („годен“) онагледяващ пример в процеса на подготовка и социално съзряване. Но дори и тази пасивна демонстрационна роля в процеса на наблюдаване на живота от младите хора, както се вижда, се оказва нелека и особено деликатна, трудна за обществените институции и лидери в съвременната епоха на „прозрачност“, на достъп и търсене на информация. Ние сме бързо разгадавани от нашите деца. Ето това трябва да се осъзнае от всички. Иначе рискуваме, и то напълно логично, да отглеждаме наистина нашите отрицатели.

Г. Анализ на резултатите от качествено изследване – или трудната борба и единството между лични и общи интереси

Върху сентенцията на Айзенхауер „Всеки може да постигне всичко, стига да не го е грижа кой ще обере лаврите“ (Приложение 2) работиха общо 155 млади хора: 71 студенти от СУ „Св. Климент Охридски“ – 53 от III и IV курс, 18 от I и II курс; 84 ученици – 33 от X клас и 17 от XII клас на 134-то СОУ „Димчо Дебелянов“ гр. София. Анализът е направен въз основа на 77 получени позиции.

X клас

От всички 33 десетокласници 27 изразяват разбиране на сентенцията най-вече по три начина, двата прагматично ориентирани, а третият е просто оценъчен:

- **първо**, като свързват „егоизма и алчността“ със „стремежа за успех и обирание на лаврите без да си се трудил“ – типични твърдения са „всички са егоисти“ – среща се в 10 интерпретации;
- **вторият тип** разбиране утвърждава правото да си получиш лаврите – свързва категорично усилието с наградата и печалбата – не може да се остави някой друг да „обере лаврите“, когато ти си се трудил – среща се в 15 интерпретации;
- **„правилно е“** – среща се в 8 интерпретации.

Има *единични отговори*, които интерпретират и други нравствени, ценностни, личните мотивационно-волеви пластове на сентенцията: „мисълта изразява ценността, стойността на самото действие и резултата“; „трудно е, зависи от волята на човек, трябва да си непукист“; „ако се обединиш с други и споделиш успеха – има по-голяма вероятност да те подкрепят“; „да работим заедно и всеки ще е част от общия успех“; „цената е освобождаване от егоизма, да можеш да си удовлетворен, без да си център на внимание“; „трябва да не те е страх от провал и да не ти пука, но не мисля, че трябва да оставиш друг да обира лаврите. Освен ако славата е за лошо – тогава всеки би се радвал да я подари на друг.“

Шест интерпретации откровено се противопоставят на сентенцията (неволно, поради пълно неразбиране на условната връзка между двете части на твърдението „ако, то“) и я тълкуват в линеен и обратен смисъл – „трябва да се постига всичко на всяка цена, без да зачиташ никой“; „не е правилно – как някой друг ще обира лаврите?“; „не е вярно – всеки иска известност“ – т.е. такива хора не съществуват, не са съществували и не може да съществуват.

Обобщена характеристика на социалните позиции на десетокласниците:

1. По-голямата част от тях и *не схващат имплицативния условен характер на сентенцията и я интерпретират*, сякаш е аксиоматично твърдение.

2. Поради това интерпретациите се превръщат в *семпли критични оценки* „правилно“ „неправилно“, като прескачат изцяло момента на анализ и разбиране, каквато е инструкцията. Характерна черта на цялото постмодерно общество – да оценява и рецензира, преди и без да е разбрало, и което е още по-притеснително – без да съзнава, че не е разбрало това, което оценява.
3. Изключителен *буквализъм* в схващането на смисъла – каквото си изработил и колкото усилия си вложил, трябва да получиш заслуженото.
4. Изключителен прагматизъм, като се ориентират директно към характеризиране на двата вида типажи като **противоположни и едностранни – не се схваща заложеният момент на труден жизнен избор, освен в няколко единични отговора.**

XII клас

От 17 дванадесетокласници 13 са интерпретирали *сентенцията с разбирание на условната връзка* между двете субпропозиции.

Общи характеристики на позициите на дванадесетокласниците:

1. По-големите младежи и девойки *разбират в по-голяма степен моралното напрежение* между двете предпоставки на сентенцията и предлагат не силово решение в сблъсъка „работил–използвач“ (както е при десетокласници), а правят *избор по посока на абстрахиране и negliжиране на „лавраджиите“*: „нещата се постигат от целокупното цяло, а не от отделния индивид“; „сентенцията много се покрива с моите виждания и усещания за нещата“; „хора, които постигат нещо, без да са вложили нищо, не трябва да означават нищо за нас“; „за да постигне такова състояние, на човек не трябва да му пречат егото и личните предразсъдъци“; „така и така се знае кой го е постигнал, а това кой обира лаврите, е без значение“; **„съгласна съм, но днес хората искат за несвършена работа да получават кредит“**; „малко са хората, които не искат да търсят награди и признания... но те знаят какво са постигнали и че успехът им е личен, а това, че друг обира лаврите, е подробност за тях“.
2. И тук се наблюдава бързо изтегляне *към оценките* преди анализ и опит за разбиране.
3. Дванадесетокласниците се опитват да бъдат по-убедителни и използват *практически примери като свидетелство за безкористни постижения* – дарения на дрехи, благотворителни концерти и изяви. Сравнително *по-богатият опит* помага да се схване многозначността и предизвикателството за избор в сентенцията.

Четирима от дванадесетокласниците *просто не разбират* съдържанието, характера и смисъла на сентенцията: „в днешно време хората са готови

да пренебрегнат всичко, за да постигнат целите си“; „сентенцията отразява психиката на егоиста“; „не съм много съгласна – нормално е да се трудиш и да искаш да постигнеш лаврите“.

Характерът на тълкуването, което правят младите хора в ученическа възраст, *доказва* направеното преди изследването предположение, че те ще свързват съзнателно и/или неволно водачеството, „работата за обществото“ с корисни стремежи и използвачество, лаври „за чужда сметка“, а също така и че ще заявят и отстояват и личния си интерес (*шеста работна хипотеза*). Но се откритоа *и акценти, които не бяха предположени* нито така категорични и крайни, нито в такава степен. **Три момента** са водещи:

- **първо, негативизъм в абсолютистката форма „всички“,** социална отчужденост и подозрителност, **и то още в тази ранна младежка възраст – на персонално личностно равнище;**
- **второ, крайно буквално схващане** на казаното без търсене на равнищата му на смисъл, което има две последици – **от липса на вариативност** (ситуации, в които трябва да си „егоист“, но и такива, в които неизбежно ще си готов да дадеш и да „жертваш“), **до невъзможност да се разбере въобще наличието на условната форма „ако..., то“.** Тази алтернативност и крайност в социалното самоопределение я определям като „черно-бяло“ социално самоопределение – то е твърде примитивно и е жалко, че с цялото ни „глобално“ развитие и култура сме способни да дадем само толкова „социални цветове“ и вкус на децата си;
- **трето, отсъствие на каквато и да е критическа саморефлексия** и съотнасяне преди оценъчния (съдния) момент.

Перифразирано, мнението на учениците е „*всички са егоисти, затова и аз ще си гоня интереса*“. Това е тежка присъда за обществото ни като цяло. Такава позиция на поколение, което още не е влязло в „мелницата“, е тревожна и неминуемо с негативни последици за общностното състояние и развитие. Още по-тревожно е, че ако „по принцип“ и до около преди десетина години такъв „социален цинизъм“ бе приписван най-вече на „зрялата възраст“ и в останалите изключителни случаи е предмет на художествено изобразяване (има ли нужда да припомним „Бел-Ами“ на Ги дьо Мопасан или „Герой на нашето време“ на Лермонтов?!), то постмодерната епоха „узакони“ този прототип чрез криворазбираното, популистки афишираното и изопачено „преподаване“ на идеала на успяващия „автономен“ кариерен типаж. *Дори и Макиавелианският образец*, в крайна сметка, negliжирайки персоните, действа с оглед на цялото и просперитета му – *безпardonно и безкомпромисно, но само на базата личен на перфекционизъм*. И идва **третото притеснение** – в интерпретациите на младите хора, дори и в тези, които имат оценъчен характер за нужните качества на социалното безкористие, **липсва аспектът на саморефлексията**,

на самооценката и наличието на най-важното подвъпросие: „Аз какъв съм?“ Като че ли всеки смята, че има право да оценява и да е съдник, а не се разбира кой е всъщност съденият друг, ако всички сме съдници?

В обобщение, от социална гледна точка, без да разполагаме с голяма извадка, пак се забелязва повишаване на социалната зрелост, на умереността и съдържаността в емоционалната реакция, както и стабилизиране на ценностните социални ориентации от X към XII клас. Това движение съответства и на резултатите за възрастовия характер на участието на младите хора в масовите формирания и на възрастовите особености на техните емоционални потребности и прояви. *От когнитивна гледна точка, дванадесетокласните схващат условния имплицативен характер на сентенцията, на по-малките им е по-трудно.* Предполагам, че обучението по философия в горните класове изиграва своята роля. Но и в двете групи млади хора **няма нито една интерпретация, която да разбира хипотетичния „проверовъчен“ характер** на твърдението на Айзенхауер – т.е. **тук не ни се казва, че няма да получим лаврите, а само, че можем да постигнем всичко, ако не се интересуваме от тях**, защото това ни ограничава. Така както в Библията на Авраам му е нужно да се довери на Господа и да е готов да пожертва Сина си без това да се случи – предизвикателството е **в проверката**, която, ако издържиш, няма да се случат нежелателните последствия. Така както **за всеки велик творец рутинните въпроси** от типа на „как сте постигнали успеха?“ са нелогични, неясни, несъществени и той простичко отговаря, че никога успехът като цел не го е водил, а е воден от вътрешното желание да прави това, което прави – равнището на себереализация и спонтанно себеизразяване. За радост такъв неволен нюанс срещаме в изреченията на някои дванадесетокласници и това е красиво и вдъхновяващо.

По-различно и *положително от когнитивна гледна точка* е интерпретирането на сентенцията сред студентите от СУ. От 71 студенти повече от половината са отговорили на поканата за краткото съчинение – 37 души. Но текстовете позволяват да се очертаят интересни тенденции. Категорично в много по-голяма степен се изразява *адекватно пълно разбиране* на смисъла на сентенцията по посока на утвърждаване на лична мотивация, устойчивост и последователност в реализиране на цели, убеждения, ценности. Откроява се и *социалното мислене* на младите хора – приоритет на общностните интереси, което очевидно е част вече от постепенно формирация се професионален манталитет на студентите (те всички са бъдещи специалисти от подпомагащи професии със силна социална ангажираност). „Гледай в целта, а не във от нея“ (III курс Педагогика, мъж); „Направи добро и го хвърли в морето“ (IV курс Неформално образование, мъж); „Прави каквото трябва, да става каквото ще“ (два отговора, мъже); „Сентенцията няма как да стане реалност. Всеки го е грижа за лаврите, може би трябва да се върнем назад в историята и да си припомним примерите на известни революционери и дейци“ (III курс, Педа-

гогика, жена – едно от малкото мнения за оценка на съвременността); „Ако българският народ не беше толкова обезверен и отчаян, щеше да осъзнава колко силен е всъщност, ако се обедини. В днешно време всеки се страхува да не загуби и малкото, което има. Това спира хората да следват мечтите си и да изразяват гласно истинското си мнение по който и да е обществен проблем“ (II курс, Социални дейности, жена); „Когато човек прави нещо за другите, не само за себе и, то се превръща в значимо. Нещата се правят с онази чиста вътрешна мотивация, която не е свързана с лично облагодетелстване. Тук не е важно кой ще е „победител“ – важно е крайната обща цел да се постигне“ (III курс, Педагогика, жена).

Особеното при съчиненията на студентите, *за разлика от тези на учениците:*

- *предимно когнитивна пред афективна или прагматична ориентация* – изразява се предимно разбиране, по-съдържани са от гледна точка на оценки, на лична позиция и на преценка/съдене на света и другите хора;
- *позитивно и по-оптимистично ценностно съдържание;*
- *емоционална балансираност, съчетана едновременно с по-сериозна решимост и устойчивост;*
- с възрастта тук наблюдаваме *тенденция* на когнитивно развитие, емоционално балансиране, повишаване на нравствена и социална устойчивост, изграждане на един социален по-реален оптимизъм.

Тази овладяност, но и категоричност на младите хора с по-голяма зрелост да се самоопределят по посока на защита и реализиране на вътрешните си лични и социални убеждения, е окуражаващ резултат от изследването.

И все пак, *има основания за тревога*. Съзнавам напълно, че повече от две десетилетия обществената ориентация е към *прагматизъм*, към стимулиране на кариерен успех и пробивност, към формиране на самочувствие и умения на човека да се самооценява и да знае точно какво заслужава и какво му се полага. Съвременното образование не престава усърдно да учи младите хора да познават своите права и задължения. Но всяка политика и парадигма има и своите дефицити и когато те не се предвиждат и не се балансират, пораждаят и като че ли, но само „като че ли“, неочаквани последици – постепенно negliжиране и пробиви в социалните общностни ценности и качества на личността. Живеейки нагъсто и искайки много от гъмжащ населен свят, съвременният млад човек оцелява поединично, в изолация, настръхнал, в готовност да реагира остро при посегателство и гледайки подозрително или с присмех на евентуално дарителство на някого или на общността. За съжаление това е един беден и ограничен, съвсем недостатъчен социален потенциал за прогреса на което и да е общество, още повече за общество в криза, когато niskият стандарт на живот и многото проблеми ще изискват известен период усилия „свърх“ и невъзнаградени за всички, ако иска да се съвземе. Убеден

на съм, че следващите години ще ни изправят пред тези лични и общностни предизвикателства–проверки и една естествена консолидация и прегрупиране на обществените енергии ще бъде задвижена. Убедена съм също така, че ако не работим и не общуваме с нашите потомци по посока на преразпределение и реструктуриране на ценностните ориентации с приоритет на общностните гаранции, нямаме сериозно бъдеще като уникалните „социално живеещи“ същества.

Резултатите от качествения анализ на младежките съчинения водят към подкрепа на *пета изследователска хипотеза*: че съвременните младежи заявяват и отстояват категорично, малко прибързано и дори агресивно личния си интерес и автономност при включване в социални движения и процеси; изразяват социален нихилизъм (дори цинизъм), *но същевременно с възрастта* се повишава социалната отговорност и разбиране на иманентната връзка индивид–група–общност като неизменно условие за успех и на индивида, и на общността. Което пък от по-обща и „скрита“ изследователска гледна точка оправдава тъкмо педагогическите и социалнопедагогическите усилия за общуване и взаимодействие с младите хора в посока на подпомагане и подкрепа на култивирането им на тези равнища на гражданско и родово човешко самосъзнание и култура.

А бъдещи изследвания определено могат и трябва да се ориентират към *шеста изследователска хипотеза*: да се проучват в *представителни извадки на различно (местно, регионално, национално, транснационално, кроскултурно) равнище* динамичните промени на сближаване или отдалечаване в позициите, отношенията, поведението на младите хора – т.е. дали и как глобализацията, в невероятните ѝ конкретни комбинации от параметри и свързаните с това нови и в голяма степен спонтанни механизми на „импровизиран“ обществен живот, влияят върху психосоциалните идентичности и социално поведение на съвременния човек, в т.ч. и на младите хора.

Заклучение – изводи, перспективи и приемливи препоръки

Данните, резултатите и анализите на изследването по посока и по повод на работните му хипотези позволяват да се направят:

- общи, но и по-конкретни изводи;
- социалнопедагогически и педагогически, но и общосоциални прогнози;
- разнопосочни препоръки,

които при всички случаи ще бъдат преценявани като „приемливи“ от всички „засегнати“ страни и за да се случат, ще трябва да се договарят и съгласуват в практиката.

Общи изводи от социолого-образователна гледна точка:

Те са следствие, *първо*, на един дистанциран поглед и усещане за цялостната характерология на масовите спонтанни формирования в глобалната епоха, на резултатите, на общото настроение и изразено отношение на младите хора към организирания обществен живот и към спонтанните проявления на обществените настроения като механизъм за неговата регулация. *Второ*, общите изводи резюмират изследователската теза за новия тип социална структура на глобалното общество, изкристализирала през последното десетилетие и обогатена с нов устойчив вид социална единица – масовото спонтанно формирование, което трайно се налага в обществения живот „в норма“.

Съвременното общество се автореструктурира в условията на глобализация. В процеса на това реструктуриране обществото има поведение на самоорганизираща се система, в която се пораждаат спонтанно нов тип, съответни на глобалната ѝ отворена тъкан, социални „клетки“ – масовите формирования. Те се борят да бъдат приети, да се съвместят, да се конкурират със заварените такива – регулираните по определени строги признаци социални групи. Неизбежно в тази конкуренция и сътрудничество както някои видове масови глобални формирования, така и параметрираните социални групи ще се изменят – отслабват и губят или адаптират и усилват. *За първи път в историята на човечеството масовите спонтанни формирования нямат предимно крайна, революционна, патологична социална характерология на противопоставящи се, а претендират за легитимен граждански „редовен“ статус като социални конструктивни градивни явления. Свидетели и участници, извършители сме на структурна трансформация при превръщането на традиционното модерно национално общество в глобално транснационално общество с още един нов основен действащ субект – глобалната масова група. Така дисипативните тенденции на самоорганизация на глобалния човешки свят налагат и изявяват масовите спонтанни формирования като нова основна структурна негова клетка/единица за социално функциониране.* Те съответстват и се пораждаат от спецификите на глобалното общество – те са негови рожби. Като цяло са с *неимоверно по-висока мобилност и динамичност в сравнение със своите предшественици от добре структурираните, надеждно регулираните национални общества на миналия век.* Прокарването на една **еволюционна перспектива** ни позволява да констатираме, че в глобалното общество масовите спонтанни граждански формирования търсят да осигурят (възстановят от племенните епохи) *директната връзка „индивид–общество“*, но на ново равнище и преодолявайки посредничеството както на обществените институции, така дори и на гражданските структури от гражданското общество:

1. *Масовите спонтанни формирования се налагат като нова структурна единица за непосредствено директно социално функциониране на личността в глобалното общество.*

2. *Масовите формирования притежават уникална „отвореност“ и като следствие:*
 - са наистина *представителна случайна извадка* на цялото глобално общество;
 - участието за първи път е *въпрос на упражняване изцяло на личен избор и воля*;
 - за *българското общество* за първи път фразеологизмът „закърмен с революционен дух“ (в постмодерен вариант „закърмен в дух на гражданско неподчинение“) има буквално, а не метафорично значение;
 - **разбирането**, че сега отглеждаме може би *първото поколение български деца, от което една немалка част ще има този уникален граждански опит от най-ранно детство*, може да помогне на образователните и педагогически проекти след няколко години да не бъдат изненадани от „странностите“ им и да не *прибягват до мистични или осъдителни квалификации*.
3. Чрез участието си в тях съвременният човек удовлетворява едновременно и в сътрудничество контрастната двойка базови потребности „*сигурност–себerealизация*“.
4. Масовите спонтанни формирования имат висок *полифункционален потенциал за социо-културна и социално-психологическа интеграция* на младите хора в *сензитивния* за изграждане на емоционална и обща психосоциална идентичност *период* на юношеството и ранната зрелост.
5. Масовите глобални формирования се характеризират с *висока рискоскост* (неопределеност и динамичност на условията), но и с висок *емоционален екстремен заряд* и затова са *високоефективни и резултатни* за психосоциално изграждане. Затова са *притегателни* като социална среда.
6. Новият етап на „*постефекта*“ на масовите глобални събития практически *не само удължава живота* на формирането, като му позволява **едновременно да бъде и екстремно, и инертно, но го превръща и в константен устойчив механизъм за акумулирано и индивидуално социално поведение.**
7. Поради това глобалните масови формирования в съвременната епоха *имат история/памет; формират определена организационна култура/планирана самоорганизация; по-трудно се поддават на манипулация.*
8. Всички горни условия правят, щото да не е задължително масовите движения и формирования да имат *явен или постоянен водач/ядра.*
9. **Индиректни, но неизбежни изводи за тихото/властно реструктуриране на училищната среда и на класно-урочната система от**

младите хора (понеже ние не го правим): преобразуват и буквално създават нова образователна инфраструктура чрез виртуалните технологии – адекватен глобален модел на глобалното общество.

Затова е логично, че българските младежи изразяват недоверие, резервираност и разочарование от управленската, гражданската, водещата роля на възрастните в съвременното глобално общество. Това не може да не се усети. Какво може да се направи? Усилие и добра воля са необходими от съвместно живеещи. *Партньорството* е принципът за реабилитиране на авторитета на всички борещи се за него. Възрастните трябва да осъзнаем, че само взаимната конструктивна стимулираща дейност и подкрепа може да повиши авторитета, престижа на институциите, на ръководителите, на поколението, на общността, на родната територия и да накара поколенията след нас да се трудят и да се чувстват съпричастни с едни традиции, по-дълготрайни и дълговечни, с по-широка перспектива от един или два мандата, от една, па макар и десетгодишна стратегия, от един двугодишен срок за „приемане в ...“.

Важно е в българското медийно пространство да има образователно и педагогически регулирано, и „цензурирано“ време за достъп и участие на младите хора заедно с родители, приятели, специалисти. Образованието и училището, младите хора и учителите, родителите и психолозите, педагогическите съветници и възпитатели имат думата като екип в коментара на това, което се случва с тях.

Важно е масовизацията на обществения и на гражданския живот в глобалното общество да се трансформира от педагогическите фактори в образователни и формиращи теми и модули, които да намерят място в училищните активности, дейности, диалози; в контакта със семейства и близката среда на младите хора.

Важно е не само младите да се учат на гражданско поведение в масова среда, но и за възрастните, защото това е ново явление и нов тип ситуации от последните години, за които всички ние не сме готови.

Конкретни изводи и препоръки от педагогическа гледна точка: те се базират на изявените диалектически противоречиви отношения между ключови фактори в „педагогическото обкръжение“ на личността – „педагогически професионални субекти–образователна среда“; отношения тип мониторинг „възрастни–млади“/„върстници–върстници“/„родители–деца и братя–сестри“; отношение „полови–възрастови и социални детерминанти“; отношение „социални образци–личен опит“; отношение „емоционална импресия–експресия“; отношение „себевъзприемане–себерегулация“; отношение емоционален спектър юноши–младежи.

Педагогическите личностни фактори (преподаватели и специалисти) са в критично ниска точка на статус и авторитет пред младите хора по отно-

шение на тяхното участие в масови формирования. *Обаче образователната среда и образователните формирования (културни училищни събития и на територията на училището) са с висок рейтинг* – образователната среда е водеща като доверителна и предпочитана. *Значимостта* е налице, особено сред учениците, и трябва да се използва за установяване на диалога в час на класа, в обучението по обществени науки, в училищна медия, в дискуссионни форуми, в съвместни бинарни учебни часове, в интегрирани извънучебни занятия, да се стимулират ученическите инициативи и тематични форуми – директни и „очни“ (в интернет пространството).

Училищната политика и годишните планове на ръководството на училищата да включват опцията на интерес, на внимание, на загриженост към този аспект от живота на нашите ученици, *за да се стимулират учителите и педагогическите специалисти да го интегрират в годишната си заетост и режим на взаимовръзка със семействата и младите хора, с представители на обществените структури и институции.*

Да се търсят и установяват контакти с местните, регионалните и национални медии като партньори-обучители за формиране на умения з компетентно търсене и използване на адекватна обективна информация в съвременния свят.

Да се отчитат възрастовите и свързаните с тях социално-психологически и културни детерминанти в общуването с младите хора и особено свръх-сензитивността, високата реактивност и чувствителност на по-малките при участие, преживяване и оформяне на по-крайни позиции по отношение на определени събития и на тяхната лична роля в тях. Какво може да се направи – да се използват взаимните контакти и дискусии между различните възрасти – практикуващите студенти в базовите училища и институции, както и по-големите ученици в училище да участват по тези теми в час на класа или по отделните учебни предмети. Този механизъм на менторство и мониторинг от по-големите към по-малките, но в близки възрастови „категории“ би работил и за възстановяване на крехките връзки между „братя и сестри“ в голямото социално семейство, за преодоляване на отчуждението между връстници (установено емпирично).

Близката среда, или по-точно родителите, реабилитират през последните години на глобализация своите и значимост, и авторитет, и доверие. Фамилният и образователният дискурс само ще се обогатят взаимно, *и то в подкрепа на младите хора,* и е отговорност на родители и на специалисти да търсят и генерират икономични и ефективни, щадящи форми и пътища за връзка и поддържане на откритост, взаимна информираност и доверие.

Масовите формирования и участието на младите хора в тях действително се оказват мощен и многофункционален механизъм за социалнопсихологическа и социо-културна интеграция; за емоционално експериментиране, опитване и съзряване, като по уникален начин удовлетворяват двойката по-

требности „сигурност–себереализация“. Затова тази територия е и деликатна и твърде лична, но и свързана със социалните и общи жизнени екзистенциални позиции на младите хора. Те изявяват категорични предпочитания „с кого“ и готовност да споделят и коментират.

Силните, екстремни, „адреналинови“ емоционални потребности са естествени и присъщи за юношеска и младежка възраст. Младите хора търсят среда за тяхното удовлетворяване и съвременните масови спонтанни формирования заемат това празно пространство, навлизайки в един свой нов ренесанс след епохата на ХХ в. на централизирания затворен свят на „студената“ и „гореща“ война.

Емоционалните интереси, обаче, и това е тревожно, често са занемарени в младежка и юношеска възраст. Твърде често участието в масови събития става напълно спонтанно (понякога прибързано, немислено) и като противоположено на формалната, регулирана образователна и/или професионална среда, които на всичко отгоре проявяват през последните години тенденции за допълнително рестриктивно (и безсмислено) свръхрегламентиране. **Култивирането и развитието на емоционалните интереси на младите хора в съчетание с техните нарастващи социални и граждански интереси в глобалния свят** са едни от приоритетните и спешни отговорности на педагогически загрижената и обичаща среда.

Емоционалният свят на юношите и девойките е по-динамичен, противоречив, лабилен, контрастен, но и по-спонтанен, по-отворен и общителен. Младежите са по-рефлексивни, по-автономни и независими, но и по-дистанцирани към собствения емоционален свят, към личното си участие и позиции в масова среда, търсят активно обратна връзка. Това говори за високите потребности от себепознание и себеразбиране в тези посоки. **Емоционалните цветни спектри** разкриват вълнуваща душевност, търсеци индивидуалности, на моменти и уплашени и притеснени. **Емоционалното откровение**, независимо от неговите цветове, е най-скъп дар, е вече с висока психологическа и жизнена стойност и стабилен фон за личностно култивиращо взаимодействие между специалисти и възпитаници и за взаимна трансформация.

В по-ниската възрастова група при юноши и девойки емоционалният фон в масова самоорганизираща се спонтанна среда е по-лабилен, контрастен и изпълнен с противоречиви чувства. Младите хора изразяват своята *несигурност и притеснения*. В тази територия ясно се очертава необходимостта от изключително висока професионална и педагогическа култура и разбиране за контактуване и общуване с учениците. Резултатите действително категорично подкрепят *изследователската хипотеза за емоционалния свят на младите хора като интензивен, наситен, ярък, експлозивен, но и противоречив и „объркан“*, т.е. търсец и в процес на активно изграждане, експериментиране.

Бе проявен интерес и към отделните въпроси и резултатите от тях. Обратната връзка и авторефлексивните и диалогични продължения на анкет-

ните проучвания ги превърнаха във формиращи дейности и това позволява да се предложи подобни автодиагностични и развиващи задания, казуси, моменти *да се интегрират* в образователните и консултантски формиращи дейности. Оказа се, че са икономични и ефективни; провокиращи и същевременно уважаващи личностната автономност и независимост на емоционалния и мирогледен свят на младия човек; доверителни и гарантиращи конфиденциалността на информацията. *Персоналните изводи и препоръки* не се коментират публично, но това не накърнява, а напротив – заздравява чувството за *споделеност и защитеност едновременно* – това, което младите хора споделят, че се усеща и в масовата среда – едновременно анонимна, но в необходимия аспект огласена – „общност в името на нещо значимо“.

Младите хора са активни, особено сензитивни и ангажирани при определяне и проектиране на бъдещите си социални позиции и в двата им аспекта – и в личен план като родители (анкетно проучване), и в общосоциален план като мисионери (качествено изследване интерпретация на сентенцията) и реализиращи жизнената си кауза. Балансирането на удовлетворяването на прагматичния личен интерес и на отдадеността на нещо голямо е родова екзистенциална дилема, която се преживява дълбоко и от поколението на нашите деца. Най-семплото и ефективно подпомагане – да дадем знак, че ги разбираме, уважаваме и че подкрепяме тяхното търсене на баланс.

Обществени и изследователски перспективи

В глобалния свят съотношението между полови, възрастови, образователни, социо-културни, психологически детерминанти за изборите и в поведението на личността се променя в зависимост от региона, от събитието, от средата. Това е ефектът на повишаването на степените на вероятности и естествено, на възможните съчетания, когато се „отворят границите“ (във всякакъв смисъл – географски, икономически, политически, културно, етнически, религиозно, информационно...). Ето защо *бъдещето на изследванията на поведението на личността в големите масови среди, детерминирано от различните фактори, практически може да има необозримо разнообразие и тепърва ще се развива*. Но всяко едно изследване, макар и неизбежно ограничено, може да бъде от конкретно информативно и практическо значение за оптимизиране на социалнопедагогическите, обществените и персонални реалности.

Определено смятам, че социалните психолози, културолози и политолози, социолози имат ангажимента да изследват и характеризират новите проявления на масовите формирования и движения в глобалната епоха, новите им характеристики и разноречив потенциал, за да снабдят с общите си изводи специалистите от приложните подпомагащи професии, които ще адаптират и ще използват консолидираните постижения в работата с младите хора. Ще предоставят и на управляващи, на политици, на ръководители и на лидерите

на обществото ни информацията, която може да ги учи да обичат, да предвиждат, да ръководят и да манипулират масите в красивия и доверителен смисъл на думата. *Убедена съм, че никоой отговорен и чувствителен специалист от социална и подпомагаща професия не е безучастен към отраженията на глобализацията върху поведението на личностите и на групите.* Процесите са твърде динамични, за да си позволяваме лукса да налущваме и да действваме само по импровизация. Научните гилдии и идейните ядра на социума тепърва ще се ангажират с тази проблематика във всичките ѝ измерения.

В крайна сметка става дума за едно емоционално и духовно съпричастие и то не се помества и технологизира в програми, стратегии, дейности, планове, учебни часове или дискуссионни форуми – то е като *течащ жизнен флуид* – невидим, но сърцевинен, и *неподчинен на* професионален, политически, управленски, граждански, какъвто и да е *формален режим на случване* – той е жизнена функция, благодарение на която един вид се съхранява, развива и продължава. Осъзнаването на това дребно (като зрънце за посев) обстоятелство може да ни помогне да не опорочаваме, елементаризираме, техницизираме и с това, да профанизираме явления и феномени, на които се основава нашето видово родово присъствие тук и сега. **А с професионална и човешка отговорност да им осигуряваме нужното разнообразие, простор и свободен избор за изживяване и събдяване и от нашите деца – така, както сме го очаквали, искали, настоявали и отстоявали (някога) за себе си.**

Всъщност изследването като едно истинско приключение, което знае, че не е разбрало всичко, може да завърши с една нарочно задържана за края авторска епитафия: „Искахме гражданинът да познава правата и задълженията си, да бъде активен, автономен, независим. Искахме децата ни да поемат „в свои ръце“ собственото си изграждане, да бъдат активни и търсеци, опитващи и създаващи личния си опит. Е – това се случва! Но ние – ние подготвихме ли се за него?“ Може би не е късно да послужи за ново начало.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л. Социално познание и междуличностно взаимодействие. С., 1999.
- Байчинска, К. Статуси на психосоциална и национална идентичност, ценности и психично благополучие в юношеска възраст. С., 2009.
- Ериксън, Е. Идентичност: младост и криза. С., 1994.
- Зиновиева, И. Личност и индивидуалност. С., 2011.
- Зиновиева, И. Смисъл и смислова регулация на поведението. С., 2010.
- Гюрова, В., В. Божилова. Магията на екипната работа. С., 2006.
- Канети, Е. Пристъпи от думи. Масите. С., 1994.
- Ларсен, Км., Кр. Крумов. Социална психология: нов поглед към личността и социалния свят. С., 2010.

- Льобон, Г. Психология на тълпите. С., 1995.
- Манан, П. Смислът на нациите. С., 2011.
- Минчев, Б. Психология на човешкото развитие. С., 2010.
- Неновски, Н. Право и ценности. С., 1983.
- Правни изследвания. Сб. Под ред. на Н. Неновски. С., 1992.
- Радев, Д. Разделението на властите в модерната държава. С., 1994.
- Рашева-Мерджанова, Я. Правовата държава и гражданското общество като взаимни корективи (позицията на образованието). – *Образование*, 2012, 4, 3–19.
- Рашева-Мерджанова, Я., Цв. Динчева. Как да се съгласуваме – ръководство по организационна и лична култура. Бл., 2007.
- Силгиджан, Х. Аз-концепция и психична идентичност. С., 1998.
- Стоилова, М., В. Попова. Ценностната система на съвременния българин. С., 1994.
- Тефанов, Цв. Арабската средновековна култура: от езичеството към исляма. С., 2004.
- Христова, Т., Т. Христов, С. Христов. 10-те златни правила за работа в екип. С., 2006.
- Adams, J. et al. Toward the development of an objective assessment of ego-identity status. – *Journal of Youth and adolescence*. 1979, 8, 223–237.
- (le) Bon, G. The Growd: A Study of the Group Mind. 1920.
- McGuire, W. J. The spontaneous self-concept as affected by personal distinctiveness. In: Lynch, M. D. and coll. (eds.) *Self-concept: advances in theory and research*. New York, 1981.
- Marcia, J. E. Identity in adolescence. – In: J. Adelson (Ed.) *Handbook of adolescent psychology*. New York, 1980.
- Marcia, J. E, Common Processes Underlying Ego Identity. Cognitive Moral Development and Individuation. – In: D.K. Lapsley, F. C. Power (eds.) *Self, Ego and Identity Integrative Approaches*. New York, 1988, 211–225.
- Mischel, W. and Y. Shoda. A cognitive-affective system theory of personality. *Psychological Review*. 1995, 102, 246–268.
- Murray, H. Explorations in personality. New York, 1938.
- Pervin, L. Personality theory and research. Prospects for the future. In: *Pervin, L. A. Handbook of personality*. 1990. New York, 723–727.
- Peterson, C. The future of optimism. *American Psychologist*, 2000, 55, 44–55.
- Prieur, J. Les symbols universels. Paris, 1991.
- Rosch, E. Reclaiming concepts. In: *Nurier, R. (eds.) Reclaiming cognition: The primacy of action, intention and emotion*. Bowling Green, 1999, 61–78.
- Spranger, E. Types of men. N.Y., 1928.
- Znaniecki, T. Cultural sciences. N.Y., 1929.

Постъпила октомври 2013 г.

Рецензент:
Доц. д-р Радка Василева

АНКЕТНА КАРТА

Уважаеми приятелю,

Обръщаме се към теб за съдействие при изследване на младежкото участие в масовите спонтанни формирания. Данните са анонимни и ще бъдат използвани само за нуждите на настоящото изследване.

Молим те да отговориш на поставените въпроси, като оградиш валидния за теб отговор или следваш специалните указания към всеки въпрос. **Моля да прочетеш внимателно всички варианти на отговор и тогава да оградиш валидните за теб.**

Благодарим предварително за отделеното време и за конкретното мнение.

1. Участваш ли (или преди) в различни масови събития в училище (университета) или вън от него? Моля да сложиш „X“ във валидната за теб клетка за всяка форма в следващата таблица.

Форми	Степен	Не пропускам	Често	Понякога	Избягвам	Не участвам
Улични професионални или политически демонстрации и стачки						
Училищни/университетски дискотеки						
Училищни/университетски празници						
Площадни масови национални празници (Нова година, Великден)						
Манифестации и шествия						
Граждански движения и демонстрации (еко, права и свободи)						
Религиозни движения и демонстрации						
Художествени масови прояви на открито – концерти, фестивали						
Масови спортни събития – мачове, състезания						

Културни събития в зала - театър, класическа музика, опера					
Културни събития в зала – съвременна музика, кино					
Друго – моля посочи					

**ДОРИ ДА НЕ УЧАСТВАШ В НИТО ЕДНА ОТ ФОРМИТЕ,
МОЛЯ ТЕ ДА ПОПЪЛНИШ АНКЕТНАТА КАРТА,
ЗАЩОТО ТВОЯТА ПРЕЦЕНКА Е ВАЖНА.**

2. Кои са според теб най-важните характеристики на тези събития? Огради 5 най-значими за теб.

- А) разтоварване от ежедневни проблеми
- Б) забавляваш се
- В) ставаш част от нещо по-голямо
- Г) обединяваш се с другите в името на обща значима цел (кауза)
- Д) чувстваш се защитен
- Е) чувстваш се значим
- Ж) чувстваш се невидим
- З) чувстваш нарастваща сила и мощ
- И) „изпускаш парата“
- Й) можеш да се скриеш за малко от всичко
- К) правиш неща, които иначе не би посмял да направиш
- Л) споделяш с много хора нещо важно
- М) обединяваш се с други за протест и борба срещу
- Н) друго – моля посочи

3. При какви условия участваш в подобни събития? Посочи 3 най-важни за теб условия.

- А) ако има с кого да отида, няма значение кой е
- Б) ако приятелите ми са там
- В) обикновено със съученици
- Г) ако ми е интересно, дори и да съм сам(а)
- Д) ако имам време за „убиване“
- Е) като ми трябва адреналин
- Ж) ако са по повод на големи празници
- З) ако е нещо, което живо ме интересува – конкретизирай, моля те.....
-
- И) не участвам в такива неща

Й) друго – посочи

4. С кого споделяш преживяванията след такива събития? Посочи всички валидни за теб отговори.

- А) приятели
- Б) съученици
- В) вкъщи – родители
- Г) вкъщи – братя и сестри
- Д) в интернет мрежата – посочи – фейсбук, форуми, скайп

Е) в клас, ако ни попитат учителите (посочи)

Ж) друго – моля посочи

З) не споделям

5. Би ли участвал(а) в подобно мероприятие заедно с: Моля те, попълни таблицата като сложиш „X“ в клетката с твоето мнение за всяка категория лица.

Степен Участници	Само с тях участвам	Предпочитам	Само ако се разбираме	Тази характеристика няма значение	Категорично не участвам с тях
Съученици					
Приятели					
Родители					
Преподаватели					
Връстници					
По-възрастни					
По-малки					
Непознати					
Хора с общи възгледи					

6. Ако имаш дете, каква позиция, мислиш, че ще имаш спрямо неговите участия в такива масови събития или движения? Посочи един отговор или напиши своя:

А) нека да участва, но трябва да знам

Б) ще държа на определени условия – да е безопасно и да е със сигурни приятели

В) ще позволявам, но много ще се безпокоя

Г) ако му имам доверие, то ще си решава

Д) от определена възраст нататък – посочи от каква

Е) зависи в какви събития – посочи кои подкрепяш

Ж) категорично съм против

З) друго – моля посочи

7. Лично ти бил(а) ли си някога в основата (инициатор, сподвижник) на зараждане и провеждане на такова масово мероприятие?

А) да – посочи

Б) не

8. С какъв символ би оприличил(а) характера и настроението на масовите младежки движения и събития? Избери **2 най-подходящи или посочи свои:**

А) огън, пламък Б) море В) река

Г) пясък Д) жито Е) гора Ж) знаме З) небе, простор И) вятър

Й) друго – посочи

9. Има ли международен или български образец (исторически или съвременен) на масови прояви или движения, който те вдъхновява и който следваш?

А) да – посочи

Б) не

10. Има ли историческа или съвременна личност като водач на масови прояви и движения, която е твой образец?

А) да – посочи

Б) не

11. А има ли образец на движение или личност в обратен смисъл – който те плаши и отвращава?

А) да – посочи

Б) не

12. Какви характеристики трябва да притежава съвременният водач и вдъхновител на масови огромни мероприятия и движения? Избери **3 най-важни** да теб.

А) да познава масовата психика

Б) обаятелен

В) красноречив

- Г) умее да създава привърженици
 - Д) манипулатор
 - Е) интуиция – предусеща настроенията на масите
 - Ж) друго – посочи
-

13. Ти притежаваш ли някои от тези качества? Ако „да“, посочи **3 най-при-
същи за теб**. Ако „не“, подмини въпроса.

- А)
- Б)
- В)

14. Има ли нещо, което те притеснява по време на тези мероприятия?
Посочи **3 най-значими** обстоятелства:

- А), защото
- Б), защото
- В), защото

15. Бил ли си свидетел(ка) на инцидент или злополука по време на масови
събития?

- А) да – моля те посочи
- Б) не

16. Ти самият(-ата) бил(а) ли си потърпевш(а) в подобна злополука?

- А) да
- Б) не

17. Ако искаш, сподели:

18. Смяташ ли, че е полезно за обществото и за младите хора да се обсъж-
дат публично такива масови прояви? Посочи **1 отговор**.

- А) да, при всички случаи
- Б) да, но само ако има някакъв проблем или заплаха
- В) само при определени условия – от компетентни лица и искрени участ-
ници
- В) не мога да преценя
- Г) по-добре не, това са спонтанни неща в социалния живот

19. Лично ти би ли участвал(а) в споделяне или обсъждане на такива съ-
бития? Посочи **всички валидни за теб** отговора.

- А) да, в споделяне на личен опит в клас

- Б) да, в публичен коментар в училище/университета
- В) да, в специално предаване по телевизия или по радиото
- Г) да, в интернет-мрежата – форуми, скайп, фейсбук
- Д) не бих участвала
- Е) бих коментирала само в определен кръг – посочи, моля те
- Ж) друго – посочи

20. Ти си: Моля, попълни и **подчертай вярното за теб:**

- А) на години
- Б) в клас (курс) в училище (средно/висше)
- В) **работя като** постоянно, сезонно, засега /
не работя
- Г) пол: мъж жена

21. С какво бихте сравнили най-силното си усещане при участие в масово събитие?

- А) с нещо от личния си живот (моля, посочете)
-
- Б) с нещо от училищния си (професионалния си) живот (моля, посочете)
-
- В) с нещо от обществения си живот (моля, посочете)
-
- Г) с нещо от спорта (моля, посочете)
-
- Д) с нищо друго не мога да го сравня (моля, пояснете)
-
- Е) не мога да преценя
-
- Ж) друго (моля, посочете)
-

БЛАГОДАРЯ!

Приложение 2

Моля Ви да изразите в рамките на 5 минути в 5–6 изречения разбирането си за сентенцията на Дуайт Айзенхауер:

„Всеки може да постигне всичко, стига да не го е грижа кой ще обере лаврите.“